

ΑΧΙΛΛΕΩΣ Γ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ

Ο Ν. Δ. ΛΕΒΙΔΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΑΚΥΨΑΝ ΜΟΥΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1902

ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΟΥ ΛΣ' ΤΟΜΟΥ (1994) ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

ΑΘΗΝΑΙ 1994

ΑΧΙΛΛΕΩΣ Γ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ

Ο Ν. Δ. ΛΕΒΙΔΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΑΚΥΨΑΝ ΜΟΥΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1902

Τὸ ὄνομα τοῦ Νικολάου Δ. Λεβίδη, εἶναι στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὴν ιστορία τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός». Καὶ τοῦτο γιατὶ ὁ Ν. Λεβίδης εἶναι ἔνας ἀπὸ τοὺς ἴδρυτες τοῦ Συλλόγου, ἐπὶ προεδρίας τοῦ δποίου μάλιστα, τὸ ἔτος 1872, συνεστήθη ἡ «Σχολὴ τῶν Ἀπόρων Παίδων». Κληροδότησε ἐπίσης στὸ Σύλλογο τὴν ἀξιόλογη βιβλιοθήκη του καὶ τὸ πολιτικό του ἀρχεῖο.

Ο Ν. Λεβίδης, γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1848 καὶ σπούδασε νομικὰ καὶ φιλολογία. Ἀσχολήθηκε ἀπὸ τὸ ἔτος 1877 μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ ἔξελέγη πολλὲς φορὲς βουλευτῆς Ἀττικῆς. Τὸ ἔτος 1895 ἔγινε Ὑπουργὸς Ναυτικῶν, τὸ 1903 Ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν καὶ κατόπιν Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης, ἐνῶ τὸ 1908 γιὰ δεύτερη φορὰ Ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν. Ἐπίσης διετέλεσε δύο φορὲς πρόεδρος τῆς Βουλῆς, ἀπὸ τὸ 1906 ἕως τὸ 1908. Ὑπῆρξε πολυγραφώτατος σύγγραφεύς, μαχητικὸς ρήτωρ —τὸ «ἀηδόνι τῆς Βουλῆς» τὸν ἀποκαλοῦσαν οἱ συνάδελφοί του¹— καὶ ἐνθερμος ὑποστηρικτὴς τῆς καθαρευούσης καὶ τῆς αὐστηρᾶς προσηλώσεως στὰ πάτρια.

Δὲν θὰ ἐνδιατρίψωμε περισσότερο στοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνες καὶ τὶς ρητορικὲς ἱκανότητες τοῦ Ν. Λεβίδη, ἀλλὰ θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ μιὰ ἀγνωστὴ πτυχὴ τῆς ζωῆς τοῦ πολιτευτοῦ τῆς Ἀττικῆς. Ἐλάχιστοι ἵσως γνωρίζουν τὴν ἀγάπη τοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὴν πατρῷα ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ καὶ τοὺς ἀγῶνες του γιὰ τὴ διατήρησή της καὶ τὴν ἀπρόσκοπτη συνέχιση τῆς ιστορικῆς της πορείας. Πρὸς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κατεύθυνση, θὰ ἐπιχειρήσωμε μὲ τὸ παρὸν ἄρθρο², μιὰ σκιαγράφηση τῆς

1. Βλ. Ἐγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ «Ἡλίου», Τόμ. ΙΓ', σ. 222. Ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι κάποτε, στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του, ἐκράτησε τὸ βῆμα ἐπὶ 16 ώρες! Βλ. Σπ. Μαρκεζίνη, Πολιτικὴ Ιστορία τῆς Ν. Ἐλλάδος, Τόμ. Β', σ. 263, Ἀθῆναι 1966.

2. Ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς θερμές εὐχαριστίες πρὸς τὸν Πρόεδρο τοῦ Φ.Σ. Παρνασσὸς καθηγητὴ κ. Ν. Λιβαδάρα γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἀδειας μελέτης τοῦ φακέλλου ὃπ' ἀριθμὸν 2268 τοῦ ἀρχείου Ν. Δ. Λεβίδη ποὺ φυλάσσεται στὸν Σύλλογο. Ὁ φάκελλος, φέρει τὸν ἴδιογραφο τίτλο: «Περὶ Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς».

μουσικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Ν. Λεβίδη καὶ τῶν ἀπόψεών του γιὰ τὴν Βυζαντινὴ Ἐκκλησιαστικὴ μουσική. Ἀφετηρία καὶ κύριο ἄξονα τοῦ μουσικοῦ αὐτοῦ πορτραίτου, ἀποτελεῖ τὸ μουσικὸ ζῆτημα ποὺ προέκυψε τὸν Μάιο τοῦ 1902 καὶ ἀπασχόλησε τὴν κοινὴ γνώμη καὶ τὸν Τύπο τῆς ἐποχῆς γιὰ ἔνα μήνα περίπου, παίρνοντας γενικότερες διαστάσεις καὶ θέτοντας τοὺς ὑπευθύνους μπροστὰ στὸ δίλημμα: «Βυζαντινὴ μουσικὴ ἢ τετραφωνία».

“Ἄς δοῦμε ὅμως, μὲ βάση τὸν Τύπο τῆς ἐποχῆς³, τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἀποτελέσματά τους.

Τὸ ἐπεισόδιο

Τὴν Κυριακὴ τοῦ Παραλύτου, 12 Μαΐου τοῦ ἔτους 1902, στὴν αἱ-θουσα τῆς Μουσικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν, ἔγιναν οἱ ἔξετάσεις τῆς Σχο-λῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, Σχολῆς ποὺ ἡ Ἐταιρεία εἶχε ἰδρύσει πρὸ ἔξι μηνῶν. Καθηγητὴς τῆς Σχολῆς ἦταν ὁ Ἱ. Θ. Σακελλαρίδης καὶ φοι-τοῦσαν σ' αὐτὴν περὶ τοὺς 80 μαθητές, χωρισμένοι σὲ 2 τάξεις. Γιὰ τὶς ἔξετάσεις αὐτές, εἶχαν προσκληθῆ καὶ παρευρέθησαν πολλοὶ ἐκλεκτοί, ὅπως ὁ προεδρεύων τῆς Ἱ. Συνόδου, Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου Μεθόδιος, ὁ ἀρχιμανδρίτης Κριεζῆς, οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Δ. Κυρια-κός, Ζολώτας, Μαργαρίτης, Εὐαγγελίδης, Γ. Χατζηδάκις, Ἱ. Μοσχά-κης, ὁ βασιλικὸς ἐπίτροπος Βουλπιάτης καὶ οἱ Μπότασης, Παπαμιχαλό-πουλος, Ἀγήνορας, Κολυβᾶς, Γεωργαντάς, Ροδοκανάκης, καὶ βέβαια ὁ βουλευτὴς Ἀττικῆς Ν. Λεβίδης. Στὸ πάνω μέρος τῆς αἰθούσης καὶ ἐπὶ τῆς σκηνῆς εἶχαν τοποθετηθῆ σὲ τέσσαρες μακρὲς σειρὲς οἱ μαθητὲς τῶν δύο τάξεων, γιὰ νὰ ψάλουν τὰ τροπάρια ποὺ εἶχαν καθορισθῆ γιὰ τὶς ἔξετάσεις.

Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐκδηλώσεως αὐτῆς, ὁ καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς Ἱ. Θ. Σακελλαρίδης μίλησε διεξοδικὰ καὶ εὔγλωττα γιὰ τὴν πατρῷα Ἐκκλησιαστικὴ μουσική⁴. Ἀφοῦ ὑπερθεμάτισε γιὰ τὴν ἀξία

Ἐπεισόδιόν μου καὶ μελέται μου». Τὴν ὑπόδειξη τοῦ φακέλλου ὁφείλω στὸν φίλο καὶ συμπατριώτη κ. Διονύση Χ. Καλαμάκη, ὑπεύθυνο δημοσιευμάτων καὶ ἀρχείων τοῦ Παρ-νασσοῦ, τὸν δόποιο θερμῶς εὐχαριστῶ.

3. Γιὰ τὴν περιγραφὴ τῶν γεγονότων χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἐφημερίδες: Ἀστραπή, Ἐστία, Ἐμπρός, Ἀκρόπολις, ἡ μουσικὴ ἐφημερίδα Φόρμιγξ, καὶ τὸ ἔκκλ. περιοδικὸ Ἱερὸς Σύνδεσμος. Δὲν ἐλήφθησαν ὑπὲρ δύψιν οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς Καιροὶ καὶ Ἀστυ. Συνοπτικὸ σχολιάζει τὰ γεγονότα τοῦ 1902 καὶ ὁ Γ. Φιλόπουλος στὴ μελέτη του: Εἰσα-γωγὴ στὴν Ἑλληνικὴ πολυφωνικὴ ἔκκλ. μουσικῆ, Ἀθήνα 1990, σσ. 122-129.

4. Τμῆμα τῆς διμιλίας αὐτῆς τοῦ Ἱ. Θ. Σακελλαρίδη, δημοσιεύει ἡ ἐφημερίδα Ἐστία, 16-5-1902, σ. 1, ὑπὸ τὸν τίτλο: «Η ΕΘΝΙΚΗ ΜΑΣ ΜΟΥΣΙΚΗ». Ὁ Σακελλαρίδης, διπλω-

καὶ τὸ ὄφος τῆς, ἀναφέρθηκε στὴ συνέχεια στὴ νεοϊδρυθεῖσα σχολὴ Βυζαντινῆς Μουσικῆς καὶ στὴ διδασκαλία τῶν μαθητῶν κατὰ τὸν χρόνο λειτουργίας τῆς. Ὁ λόγος τοῦ Ἰ. Θ. Σακελλαρίδη ἐπισφραγίστηκε ἀπὸ πλῆθος χειροκροτημάτων. Στὴ συνέχεια καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Ἰ. Θ. Σακελλαρίδη οἱ μαθητὲς τῆς Σχολῆς ἄρχισαν νὰ ψάλλουν. Ὁ γυιὸς ὅμως τοῦ Σακελλαρίδη κάθησε στὸ πιάνο, τὸ ὁποῖο βρισκόταν μονίμως στὴν αἴθουσα τῆς Μουσικῆς Ἐταιρείας, καὶ ἀφοῦ ἔδωσε τὸν τόνο, ἄρχισε νὰ συνοδεύῃ τὰ ψαλλόμενα τροπάρια μὲ τὸ ὄργανο, ὑποβοηθώντας τοὺς μαθητὲς «χάριν τοῦ χρόνου»⁵. Τὸ γεγονός αὐτό, ἔξερθισε τὸν ζηλωτὴ τῶν πατρών Ν. Λεβίδη, ὁ ὁποῖος ἀμέσως σηκώθηκε ἀπὸ τὴ θέση του καὶ φώναξε στὸν Ἰ. Θ. Σακκελλαρίδη:

— «Παῦσε διδάσκαλε!»⁶.

Ἀμέσως σταμάτησε ἡ ψαλμωδία καὶ ὁ κόσμος πλέον ἄκουγε τὸν Λεβίδη ποὺ συνέχιζε ὀρμητικὸς τὰ λόγια του, ὡς ἔξῆς:

— «Εἰσθε ἀντιθρησκευτικὸς κ. Σακελλαρίδη, εἰσθε ἀντικοινωνικὸς καὶ ἀπορῷ πᾶς ὁ σεβασμιώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου ἐπιτρέπει τοιοῦτον τι ἐνώπιόν του»⁷.

Στρεφόμενος δὲ πρὸς τὸν κατάπληκτον Ἀρχιεπ. Μεθόδιο ποὺ παρακολουθοῦσε τὰ συμβαίνοντα, τοῦ εἶπε:

— «Διατί δὲν ἐπεμβαίνετε σεῖς; Εἴδατε τί ἔπαθεν ὁ προκάτοχός σας. Ἄν ακολουθήσετε καὶ σεῖς τὸ αὐτὸ σύστημα, θὰ πάθετε τὰ ἵδια»⁸.

γράφει ὁ ἀρθρογράφος, ἔδωσε τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τῆς ὀμιλίας του ἀντὶ ἀπλῆς γνώμης ποὺ τοῦ ἔζητηθη γιὰ τὴν ἐγερθεῖσα σταυροφορία κατὰ τῆς εὑρωπαϊζούσης τετραφάνου ἐκκλ. μουσικῆς.

5. Ἐστία, 12-5-1902, σ. 4. Κατὰ τὴ μουσικὴ ἐφημερίδα Φόρμιγγα, "Ἐτος Α", Ἀριθμ. 16, 27-5-1902, σ. 4: «Τὰ ἔκτελεσθέντα ὑπὸ τῶν ἔξεταζομένων διάφορα μέλη ἐλαμβάνοντο ἐκ τῶν γνωστῶν φυλλάδιων τοῦ κ. Σακελλαρίδου, συνωδεύοντο δὲ ὑπὸ κλειδοκυμβάλου, δπως οὕτω καλύπτεται ἡ χαρακτηρίζουσα τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Σακελλαρίδου τονισθέντα τροπάρια γυμνότης καὶ ἀκαλαισθησία».

6. Ἀκρόπολις, 13-5-1902, σ. 2.

7. Ἐστία, 12-5-1902, σ. 4.

8. Ἀκρόπολις, δπου παραπάνω. Ὡς προκάτοχος τοῦ Μεθοδίου ἐννοεῖται ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Προκόπιος Οἰκονομίδης (1837-1902). Ἦταν λόγιος καὶ μορφωμένος ἰεράρχης, ἀτύχησε δμως στὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῶν Εὐαγγελίων, τὴ λεγομένη ὑπόθεση τῶν «Εὐαγγελικῶν». Στὴν ἐπιθυμία τῆς βασιλίσσης "Ολγας νὰ μεταφράσῃ τὰ Εὐαγγέλια ἐτήρησε παθητικὴ στάση, μὴν τολμάντας νὰ ἀντιταχθῇ κατηγορηματικά. Ἐτσι, ἐνῶ ἥταν δό μόνος ποὺ μποροῦσε καὶ ὕφειλε νὰ ἀποτρέψῃ τὴ μετάφραση αὐτῆ, δὲν τὸ ἔπραξε. "Οταν τὸ θέμα πήρε μεγάλες διαστάσεις, ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθῇ, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1901. Ἀποχώρησε τότε στὴ Μονὴ τῆς Φανερωμένης στὴ Σαλαμίνα. Ἀργότερα, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1902, μετὰ ἀπὸ βαρειὰ ἀρρώστια, ἀπέθανε. Βλ. Σπ. Μαρκεζίνη, Πολιτικὴ Ἰστορία τῆς Ν. Ἑλλάδος, Τόμ. Β', Ἀθῆναι 1966, σσ. 371-378.

Στὰ λόγια αὐτὰ ὁ Ἀρχιεπ. Μεθόδιος δὲν ἀπήντησε, παρὰ μόνον ἔστρεψε ἀλλοῦ τὸ κεφάλι του, διατηρώντας σιωπηλὰ τὴν ψυχραιμία του. Τότε, ἀπὸ τὸ πλῆθος ποὺ παρακολουθοῦσε τὶς ἔξετάσεις, σηκώθηκε ὁ Ἀγήνορας καὶ φώναξε:

— «Κύριε Σακελλαρίδη, ἀποκριθῆτε εἰς τὸν κ. Λεβίδην ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Κοπρώνυμος ἐδώρησεν ἐν ὅργανον εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ ὅτι λέγουν ὅτι τώρα τὸ ὅργανον τοῦτο εὑρίσκεται εἰς τὸν "Αγιον Εὐστάθιον τῶν Παρισίων"»⁹.

Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἐπικρατοῦσε ἀταξία. "Ολοι μιλοῦσαν συγχρόνως, ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς αἰθούσης ἀκούγονταν ψύθυροι καὶ σχόλια γιὰ τὸ ἐπεισόδιο, οἵ δὲ ἔξετάσεις εἶχαν διακοπῆ. Ἀγανακτισμένος ὁ πρόεδρος τῆς Μουσικῆς Ἐταιρείας Π. Βαλαωρίτης, ἀναγκάστηκε νὰ ἐπέμβῃ καὶ νὰ θέση τέρμα στὴν «κοινοβουλευτικὴ συζήτηση»¹⁰, λέγοντας:

— «Ἐχομεν ἔξετάσεις ἐδῶ, κύριοι, καὶ εἰς οὓδενα ἐπιτρέπεται νὰ προσβάλῃ πρόσωπα ἄτινα μᾶς τιμοῦν διὰ τῆς παρουσίας των. Εἰς ὅποιον δὲν ἀρέσει, ἀντὶ νὰ ἐγείρῃ συζήτησεις, τὸν εἰδοποιῶ ὅτι ἡ θύρα εἶνε ἀνοικτὴ καὶ ἥμπορεῖ νὰ φύγῃ»¹¹.

Πράγματι, ὁ καθηγητὴς τῶν ἱερῶν Διοικήσεως Κυριακὸς ἀπεχώρησε, ἐνῶ ὁ Λεβίδης δήλωσε ὅτι δὲν θὰ ἀποχωρήσῃ ἀλλὰ οὔτε καὶ θὰ ἐπιτρέψῃ ως πολίτης καὶ βουλευτῆς νὰ συνεχισθῇ τὸ ἔκτροπο αὐτό. Τότε, ἀφοῦ ἀποκαταστάθηκε ἡ τάξη καὶ ἐπῆλθε πάλι ἡ συχνία, ὁ Βαλαωρίτης εἴπε στὸν Ἰ. Θ. Σακελλαρίδη νὰ συνεχίσῃ τὶς ἔξετάσεις ὅπως ἐκεῖνος ἐγκρίνει, μὲ τὴ συνοδεία τοῦ πιάνου ἡ χωρὶς αὐτό. Συνεχίσθηκαν ἔτσι οἱ ἔξετάσεις καὶ ὁ Ἰ. Θ. Σακελλαρίδης αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν χρησιμοποίησε τὸ πιάνο, ἀλλὰ ἔδινε πλέον τὸν τόνο στοὺς μαθητές του μὲ τὴ φωνή του. Ὁ χορὸς τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς ἔψαλε πολλὰ τροπάρια καὶ στὴ

9. Ἀκρόπολις, δ.π. καὶ Ἐστία, δ.π. Ἡ ἀναφορὰ ἐδῶ γιὰ τὸ ὅργανο (ἀρμόνιο) ποὺ ἐδώρησε ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ε' ὁ Κοπρώνυμος τὸ 757 στὴ Δύση, συγκεκριμένα στὸν Αὐτοκράτορα τῆς Γαλλίας Πεπίνο τὸν Βραχό. «Ἡ ήδεῖα μελωδία τοῦ ὅργανου τούτου, γράφει ὁ Walefride Strabo, ἐπροξένησεν τοιαύτην ἐντύπωσιν εἰς τὰς εναισθήτους ψυχάς, ὅστε μία γυνή, παραδοθεῖσα εἰς ἔκστασιν, ἀπεβίωσεν ἀκροωμένη τῆς ἀσυνειθίστου γλυκύτητος τῶν ἀρμονικῶν τούτων ἦχων...» (Pascal, origines de la liturgie catholique Petit —Montrouge 1844, ἐν λέξει orgue). Ἡ πληροφορία ἐκ τῆς ἐφημερίδος Ἐστία, 15-5-1902, σ. 2, σὲ ἐπιστολὴ ἐνὸς «ἐκ τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν». Πρβλ. Γ. Παπαδοπούλου: Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἰστορίαν τῆς παρ', ἡμῖν Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, Ἀθῆναι 1890, σ. 70 καὶ N. Καλογερᾶ: Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1901, σ. 299-324. Βέβαια, ἐκ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ δὲν ἔξαγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἔψαλλαν τοὺς ἐκκλησιαστικὸς ὅμνους συνοδείᾳ ὅργάνου.

10. Ἐστία, 12-5-1902, σ. 4.

11. Ἀκρόπολις, δ.π.

συνέχεια δυὸς-τρεῖς μαθητὲς ἔψαλαν μονοφωνικῶς μερικὰ μέλη, τὸ τέλος τῶν ὁποίων ἐκάλυπταν κάθε φορὰ ζωηρὰ χειροκροτήματα καὶ ἐπευφημίες. Μετὰ τὸ τέλος τῶν ἔξετάσεων, ὁ Ἰ. Θ. Σακελλαρίδης μίλησε πάλι γιὰ τὴν Βυζαντινὴν μουσικὴν καὶ ὑπεστήριξε ὅτι στὴν Ἀγ. Σοφία ὑπῆρχαν τέσσαρα ὅργανα καὶ ὅτι ἡ Παπικὴ Ἐκκλησία παρέλαβε τὸ ὅργανο ἀπὸ τὸ Βυζάντιο¹². Μὲ τοὺς λόγους αὐτοὺς τοῦ Ἰ. Θ. Σακελλαρίδη περατώθηκαν οἱ ἔξετάσεις καὶ ὁ Σεβασμός. Σύρου Μεθόδιος ἔσπευσε νὰ συγχαρῇ τὸν καθηγητὴν τῆς Σχολῆς. Ἀλλὰ καὶ ὄλοι οἱ ἄλλοι παρευρισκόμενοι, μὲ πρῶτο τὸν Ν. Λεβίδη, ἔξέφρασαν στὸν Σακελλαρίδη τὰ θερμὰ συγχαρητήριά τους, διότι μέσα σὲ διάστημα ἔζι μηνῶν, ποὺ λειτούργησε ἡ Σχολή, κατώρθωσε νὰ ἀποδώσῃ λαμπροὺς καρπούς.

Μέσα ὅμως σ' αὐτὴ τὴν εὐφρόσυνη ἀτμόσφαιρα τῆς χαρᾶς καὶ τῶν συγχαρητηρίων δὲν ἔλειψαν καὶ ὀρισμένα μικροεπεισόδια. Κοντὰ στὴ θύρα τῆς ἔξοδου ὁ Ν. Λεβίδης ἔξηγοῦσε σὲ κύκλο ποὺ εἶχε σχηματισθῆ γύρω του, ὅτι οἱ προθέσεις του παρεννοήθησαν. Τότε ὁ βουλευτὴς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς Παπαμιχαλόπουλος πλησίασε καὶ τοῦ εἶπε:

— «Κύριε Λεβίδη, ἐκμεταλλεύεσθε τὸν πατριωτισμόν σας. Μὴ νομίσετε ὅμως, ὅτι σεῖς μόνον ἔχετε τὸ μονοπάλιον τοῦ πατριωτισμοῦ»¹³.

Ἄλλο μικρὸ ἐπεισόδιο ἔλαβε χώρα μεταξὺ τοῦ Ν. Λεβίδη καὶ τοῦ Δαμβέργη· ὁ τελευταῖος εἶπε ὅτι, ἐφ' ὅσον παρίσταται τὸ συμβούλιο τῆς Ἐταιρείας, κανένας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ λάβῃ τὸ λόγο¹⁴. Εύτυχῶς τὰ ἐπεισόδια αὐτὰ ἔληξαν σύντομα, γιατὶ ὁ κόσμος ἀποχώρησε ἔγκαιρως καὶ δὲν δόθηκε συνέχεια. Ἐξακολούθησε ὅμως ἡ συζήτηση γιὰ τὴν

12. Ἡ μουσικὴ ἐφημερίδα *Φόρμιγξ* ("Έτος Α', Ἀριθ. 16, 27-5-1902, σ. 4) ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἰ. Θ. Σακελλαρίδης ἀντιφάσκει καὶ ὑποστηρίζει τὴν Βυζαντινὴν μουσικὴν μόνο διὰ τὰ πράγματα στρέφονται ἐναντίον του: «Ο. κ. Σακελλαρίδης ἀποτελεῖ ἐν εἰδος χαρακτῆρος λίαν πρωτότυπου, διότι ἄλλα λέγει, ἄλλα γράφει, ἄλλα τονίζει, ἄλλα ἔξαγγέλει, ἄλλα διδάσκει καὶ ἄλλα ἔξετάζει. Καὶ δύντως ἐν τῷ προλόγῳ τῆς "Χρηστομαθείας" του (ἐκδ. Γ', 1895) ὁ κ. Σακελλαρίδης διαπορῶν γράφει: "Μήπως θέλομεν ν' ἀντηχήσωσι καὶ ἐν τοῖς ἡμετέροις ναοῖς φθόγγοι Νόρμας ἢ Barbier συνοδείᾳ ὅργανου, ὡς τοῦτο γίνεται ἐν τῷ ἐνταῦθα παπικῷ ναῷ, ἔνθα δὲ Πάπας ἀπέστειλεν ὅργανον πιστεύων μακαρίως ὅτι διὰ τῆς ὅργανικῆς μουσικῆς θὰ προσελκύσῃ τοὺς κουφοτέρους;" Ἐνῶ δὲ ταῦτα γράφει ὁ κύριος οὗτος, μεταχειρίζεται δύμως ὅργανον δλῶς ἀκατάλληλον διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Βυζαντιακῆς μουσικῆς εἰς τὴν διδασκαλίαν του ὑποστηρίζων, ὅτι εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν εἶχον ὅργανον. Ἀλλαχοῦ [...] γράφει: "ἀλητρὸς καὶ βέβηλος πρέπει νὰ κληθῇ ὁ ἀσυνειδήτως πολεμῶν τὰς ἀρχεγόνους τῆς Ἐκκλησίας μελφδίας". Καὶ τίς ὄλλος πολεμεῖ τὰς ἀρχεγόνους τῆς Ἐκκλησίας μελφδίας ἢ αὐτὸς οὗτος δ. κ. Σακελλαρίδης δοτὶς ἀπάσας [...] κατεκρεούργησε, περιέταμε, καὶ ἐν μιᾷ λέξει διέφθειρε, μεταβάλλων αὐτὰς κατὰ τὸ ἔδιόν του γοῦστο;»

13. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

14. Ἀστραπή, 12-5-1902, σ. 2.

Βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ τὴν κατάργηση τῆς τετραφωνίας. "Ολοὶ πάντως οἱ παρευρεθέντες, συνεχάρησαν τὴν Μουσικὴν Ἐταιρεία γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς Σχολῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς. Σχολῆς ποὺ ἔχει τὸν κατεξοχὴν πατριωτικὸ προορισμὸ νὰ διασώσῃ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν μουσικήν, ὡφελώντας ἔτσι τὸ ἔθνος.

Οἱ διϊστάμενες ἀπόψεις

Μετὰ τὸ πέρας τῶν ἔξετάσεων καὶ τῶν ἐπεισοδίων, οἱ δημοσιογράφοι ἔσπευσαν νὰ ρωτήσουν τοὺς διϊσταμένους γιὰ τὶς ἀπόψεις τους περὶ τοῦ ἀνακύψαντος ζητήματος.

Ο Σύρου Μεθόδιος

"Ο προεδρεύων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου καὶ Τῆνου Μεθόδιος ἔξέφρασε κατ' ἀρχὴν τὴν ἀπορία καὶ ἔκπληξή του γιὰ τὴν ἐνέργεια τοῦ Λεβίδη. Ὅπεστήριξε ὅτι παρευρέθηκε στὶς ἔξετάσεις τῆς Σχολῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς τῆς Μουσικῆς Ἐταιρείας ὡς προσκεκλημένος, γιὰ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν πρόοδο τῆς Σχολῆς καὶ ὅχι γιὰ νὰ κρίνῃ, νὰ ἐλέγξῃ ἢ νὰ ἐκφέρῃ γνώμην. Ἐτοι δὲν εἶχε κανένα δικαίωμα νὰ ἐπέμβῃ στὸ ἔργο τῆς Ἐταιρείας, δπως τοῦ ἐπρότεινε ὁ Ν. Λεβίδης. "Ἄς δοῦμε τὰ λόγια ποὺ χαρακτηριστικὰ ἐδήλωσε τότε:

— «Μήπως εἰνε ἐκκλησία τῆς δικαιοδοσίας μου ἡ φιλότιμος αὐτὴ Ἐταιρία ἡ μήπως ἔχω τὸ δικαιόωμα ἡ ἐπειδὴ μὲ ἐτίμησαν διὰ τῆς Προεδρείας τῆς Ἱερᾶς Συνόδου νὰ μπαίνω εἰς τὸ ξένον σπίτι ὅπου μὲ προσκαλεῖ, καὶ νὰ εἰπῶ ἐγὼ ὁ ξένος εἰς τὸν νοικοκύρην: "Στάσου δὲν κάμνεις ἔτσι καλά, ἀλλὰ ἀλλοιῶς πρέπει νὰ τὸ κάμης"»¹⁵. Ἡ δὴ στάση τοῦ Λεβίδη, τοῦ προξένησε ἀγανάκτηση καὶ στὴν ἀπειλὴ ποὺ τοῦ ἔξαπέλυσε θὰ ἀπαντοῦσε, —δπως ἴσχυρίζεται στὴ συνέχεια,— ἀν δὲν ἥθελε νὰ ξεσηκώσῃ σὲ φιλονεικία τὸν κόσμο ποὺ ἥδη ἥταν ἐρεθισμένος ἐναντίον τοῦ βουλευτοῦ. Ἐτοι προτίμησε καλύτερα νὰ σωπάσῃ. Τέλος, ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς χρήσεως τοῦ δργάνου στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους, ὁ Μεθόδιος εἶπε ὅτι ἡ παρατήρηση τοῦ Λεβίδη ἥταν ἄσκοπη· γιατὶ ἀν οἱ μαθητὲς τῆς Σχολῆς ἔψαλλαν στὴν Ἐκκλησία, θὰ ἔψαλλαν βέβαια χωρὶς τὴ συνοδεία δργάνου. Στὶς ἔξετάσεις ὅμως τὸ δργανο βοηθοῦσε τοὺς μαθητὲς νὰ ψάλλουν. «Ἡ δὲ προπόνησις, —ὡς λέγει ὁ Ἰδιος,—ἐπιτρέπεται νὰ γίνεται δι' δργάνου»¹⁶. Ἐπιγραμματικά, ἡ ἄποψή του γιὰ τὸ θέμα, συνοψίζεται στὰ ἔξῆς:

15. Ἀκρόπολις, δ.π.

16. Ἀκρόπολις, δ.π.

— «Δὲν εἶνε μέγα ἔγκλημα τὸ ὅργανον ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ μουσικῇ, εἰμεὶ (sic) μόνον ὡς παράβασις μιᾶς ἔθνικῆς παραδόσεως»¹⁷.

'Ο Ν. Δ. Λεβίδης

‘Η ἀντίδραση τοῦ Ν. Λεβίδη στὶς παραπάνω δηλώσεις τοῦ Σύρου Μεθοδίου ὑπῆρξε ἄμεση. Σὲ πρωΐνῃ ἐφημερίδα τῆς ἐπομένης ἡμέρας¹⁸ ἔγκαινίασε μιὰ σειρὰ συνεντεύξεων ὅπου σχολίαζε τὶς δηλώσεις τοῦ προέδρου τῆς Ι. Συνόδου καὶ παρουσίαζε μὲ τεκμήρια τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν Βυζαντινὴ μουσικὴν. Ἀρχικὰ εἶπε ὅτι εἶδε ὁ Ἰδιος τὸν Μεθόδιο νὰ κάνῃ ἐπανειλημμένως νεύματα μὲ τὸ χέρι του γιὰ νὰ σταματήσῃ τὸ πιάνο. “Οταν αὐτὸ δὲν ἔγινε καὶ κανεὶς δὲν ἀντιδροῦσε, ἀναγκάστηκε νὰ ἀντιδράσῃ ὁ Ἰδιος, πρᾶγμα γιὰ τὸ δρόπιο ὃχι μόνον δὲν μετάνοιωσε ἀλλὰ εἶναι ὑπερήφανος. Στὴ συνέχεια, κατηγόρησε τὸν Μεθόδιο ὅτι δὲν ἔχει τὸ θάρρος τῆς γνώμης του γιὰ νὰ ἐπιβάλῃ τὰ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιβεβλημένα, καὶ ὅτι ἡ συνέντευξή του ἦταν «καθ' ὑποβολήν». Δεῖγμα ὅτι ἡ παρατήρησή του ἦταν σωστή, —λέγει ὁ Λεβίδης,— ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πιάνο σταμάτησε καὶ δὲν συνέχισε νὰ συνοδεύῃ τὰ ψάλματα «νόταν πρὸς νόταν καὶ μπατοῦταν πρὸς μπατοῦταν»¹⁹. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ ἀκόλουθοι λόγοι τῶν δηλώσεών του: «’Ηδυνάμην ἵσως νὰ ἀναχωρήσω σιωπῶν. Ἄλλὰ δι’ αὐτὸ ἐφθάσαμεν εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον, διότι ὅλοι ἐσυνειθίσαμεν νὰ σιωπῶμεν. Δι’ αὐτὸ ἀκούομεν καντάδας ἐν τοῖς ναοῖς ἀντὶ τῆς Ἱερᾶς καὶ σεμνῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς, διότι οἱ Μητροπολιτεύοντες ἀφῆκαν εἰς χεῖρας τινῶν ἐπιτρόπων ἀκόμη καὶ τὰ τῶν Ἱερῶν ἀκολουθιῶν. Διότι οἱ Ἐπίσκοποι ἡμῶν καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ σιωπῶμεν καὶ ἀνεχόμεθα αὐτὴν τὴν ἀκατανόμαστον καὶ ἀντεθνικὴν κατάστασιν εἰς τοὺς ναούς»²⁰.

‘Ως πρὸς τὴ δεύτερη θέση τοῦ Σύρου Μεθοδίου γιὰ τὸ ὅργανο στὴν Ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, —ὅτι δηλ. ἀποτελεῖ μόνον παράβαση μιᾶς ἔθνικῆς παραδόσεως, — ὁ Λεβίδης ἀντέδρασε ἔντονα. Ἐδήλωσε σχετικά, ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς παράβαση μιᾶς ἔθνικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ μιᾶς Ἱερᾶς παραδόσεως. Καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος εἶναι σύμφωνα μὲ τὸ Σύνταγμα ἀναπόσπαστα ἐνωμένη δογματικῶς μετὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ κάθε ἄλλης ὁμοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας· ὡς ἐκ τούτου πρέπει νὰ τηρῇ τοὺς Ἱεροὺς

17. Ἀκρόπολις, δ.π.

18. Ἐμπρός, 14-5-1902, σ. 2.

19. Ἀκρόπολις, δ.π.

20. Ἀκρόπολις, δ.π.

Αποστολικοὺς καὶ Συνοδικοὺς κανόνες καὶ τὶς ἵερες παραδόσεις.

Τὴν ἄλλη θέση τοῦ Μεθοδίου, —ὅτι ὡς προσκεκλημένος δὲν μποροῦσε νὰ ἐπέμβῃ,— σχολίασε ὁ Λεβίδης μὲ τὰ λόγια τοῦτα: «”Αν ὁ Σεβασμιώτατος κληθῆ εἰς γεῦμα καὶ περὶ τὸ τέλος ἀρχίσωσιν οἱ σύνδειπνοι νὰ ψάλλωσιν ἔξαιφνης τὸν Χερουβικὸν ὅμνον ὑπὸ τὴν συνοδείαν καμμιᾶς λαντέρνας μούζικας τῶν ἀποκέντρων συνοικιῶν καὶ μπουζουκίου, μετακληθέντος ἐκ Κουκουβαούνων, ὁ Σεβασμιώτατος, αὐτὸς ὁ ξένος, πρέπει νὰ λέγῃ εἰς τοὺς νοικοκυρέους: “τώρα βάλτε νὰ πιοῦμεν!”. Οὐχὶ Κύριε! Τὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας αὐστηρῶς καὶ ἀπαρεγκλίτως τηρεῖται»²¹. Περὶ τοῦ ἴδιου θέματος ἐμνημόνευσε ὁ Λεβίδης ἔνα ἀκόμη χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, γιὰ νὰ ἀποδεῖξῃ ὅτι ὁφείλομε νὰ ἀντιδροῦμε σὲ ὅ, τιδήποτε ἀντιβαίνει πρὸς τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας, εἴτε αὐτὸς συντελεῖται ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ναοῦ εἴτε ἐκτὸς τούτου. Εάν, λέγει, σὲ κάποιο σπίτι θελήσῃ κάποιος νὰ ἀναπαραστήσῃ τὴν αἵρετικὴ παράσταση τῆς «Θάλειας», τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Ἀρείου, τότε ἐμεῖς δὲν πρέπει νὰ ἀντιδράσωμε καὶ μάλιστα ἔντονα; Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ χρήση μουσικῶν δργάνων στὴ Βυζαντινὴ μουσικὴ. Δὲν τίθεται θέμα ἂν πρόκειται γιὰ «προπόνηση» ἢ ἐπίσημη ψαλμῳδία. Συνήθειες σὰν κι αὐτὴ ἐὰν ἐπικρατήσουν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, πολὺ εὔκολα μεταφέρονται καὶ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας. Χρειάζεται λοιπὸν προσοχὴ καὶ αὐστηρὴ προστήλωση στοὺς θεσμοὺς καὶ τὶς παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ νὰ διατηρηθῇ ἀλώβητη ἡ λατρευτικὴ πράξη τῆς Ὁρθοδοξίας.

Ο καθηγητὴς Μεσολωρᾶς

Ο καθηγητὴς τῆς Λειτουργικῆς στὸ Εθνικὸ Πανεπιστήμιο Ἰ. Μεσολωρᾶς, ἔξεφρασε τὴν ἀποψή του γιὰ τὴ θέση τοῦ ὁργάνου στὴν ὁρθόδοξη Ἐκκλησίᾳ, λέγοντας ὅτι οὐδέποτε στὴν ὁρθόδοξη χριστιανικὴ θρησκεία ἔγινε χρήση ἄψυχων ὁργάνων²². Μέχρι τῆς Δ' ἐκατονταετηρίδος δὲ λαὸς ἔψαλλε ἀκολουθῶντας —στὰ ἀνακλώμενα ἢ ἐφύμνια— τὸν κανονάρχη ποὺ προηγεῖτο. Κατόπιν εἰσήχθησαν οἱ δύο χοροὶ ποὺ ἔψαλλαν στὶς ἐκκλησίες χωρὶς ποτὲ νὰ ἀναφέρεται χρήση ὁργάνου. Σχετικὰ μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ Ἀγήνορος —γιὰ τὴ δωρεὰ ἐνὸς ὁργάνου στὴ Δύση ἀπὸ τὸ Βυζάντιο—, ὁ Μεσολωρᾶς ὑπεστήριξε ὅτι εἶναι ὁρθὴ καὶ ὅτι ἔκτοτε ἀρχίζει στὴ Δύση ἡ χρήση τῶν ὁργάνων στὴν ἐκ-

21. Ἐμπρός, 15-5-1902, σ. 2.

22. Ἀκρόπολις, δ.π.

κλησία, ἐνώ προηγουμένως δὲν ὑπάρχει καμμιὰ παρόμοια μαρτυρία²³. Τέλος, ὁ καθηγ. 'Ι. Μεσολωρᾶς συνόψισε τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸ δημιουργηθὲν ζήτημα, ὡς ἔξῆς: «Τὸ βέβαιον εἶνε ὅτι ἡ Μουσικὴ Ἐταιρία προβάσα εἰς τὴν ἴδρυσιν τῆς Σχολῆς ταύτης εἶνε λίαν ἀξιέπαινος. Διὰ τὰς ἀνάγκας ὅμως τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ὁ κ. Σακελλαρίδης μόνος δὲν εἶνε ἐπαρκής. Καὶ νὰ σπουδάσῃ τελειότερον πρέπει καὶ βοηθούς καταλλήλους νὰ ἔχῃ. Τὸ ἔργον αὐτὸν ἡ Πολιτεία (sic) [διαβ. Ἐκκλησία] πρέπει νὰ τὸ ἐμψυχώσῃ καὶ ἡ Πολιτεία πρέπει νὰ τὸ λάβῃ ὑπὸ τὴν προστασίαν της, εἰς τρόπον ὥστε εἰς τὸ μέλλον μόνον ἀπὸ παρόμοιαν σχολὴν νὰ ἔξερχωνται τελειοποιημένοι ψάλται»²⁴.

'Η Μουσικὴ Ἐταιρεία

'Η Μουσικὴ Ἐταιρεία, ποὺ ἴδρυσε τὴν Σχολὴ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς καὶ διοργάνωσε τὶς ἐν λόγῳ ἔξετάσεις ἐδήλωσε, δι' ἐνὸς συμβούλου της, ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρξῃ κατανόηση, διότι οἱ μαθητὲς τῆς Σχολῆς εἶναι ἀρχάριοι καὶ ἔχουν μαθητεύσει σ' αὐτὴν μόνον ὀκτὼ μῆνες²⁵. 'Η Σχολὴ ἐπιδιώκει κυρίως νὰ καταρτίσῃ σωστοὺς Ἱεροψάλτες, μορφωμένους μουσικῶς καὶ ἔξασκημένους φωνητικῶς, οἱ ὅποιοι θὰ ἀποφεύγουν τὶς ἐνοχλητικὲς ρινοφωνίες. Κύριος δὲ στόχος της εἶναι ὁ ἐκτοπισμὸς τῆς τετραφωνίας καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς. «'Η Μουσικὴ Ἐταιρία, —δηλώνει ὁ ἐκπρόσωπός της,— οὕτε ἐπεζήτησε οὕτε θὰ ἐπιζητήσῃ νὰ καινοτομήσῃ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, διότι δὲν εἶνε αὐτὴ ἡ δουλειά της. Παρασκευάζει μόνον ἐκτελεστὰς οἱ ὅποιοι θὰ ἐκτελῶσιν ἐπ' ἐκκλησίαις κατὰ τὰ νόμιμα τῆς θρησκείας καὶ τοὺς κανόνας»²⁶.

'Ανάλυση τῶν ἀπόψεων τοῦ Ν. Λεβίδη

'Ο Λεβίδης στὶς συνεντεύξεις ποὺ ἔδωσε σὲ ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς²⁷, πέρα ἀπὸ τὶς ἀντιρρήσεις ποὺ ἔξέφρασε γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν ὑπερμάχων τῆς τετραφωνίας καὶ τοῦ ὄργανου κατὰ τὶς ἔξετάσεις τῆς Σχολῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς, ἔξέθεσε καὶ τὶς δικές του ἀπόψεις γιὰ τὴν πατρῷα

23. 'Ο Λεβίδης ἀντικρούει τὸν Ἰσχυρισμὸν αὐτὸν τοῦ Μεσολωρᾶ, λέγοντας ὅτι πολλοὶ συγγραφεῖς ὑποστηρίζουν ὅτι στοὺς ναοὺς τῆς 'Ισπανίας εἶχαν εἰσαχθῆ ὅργανα ἥδη ἀπὸ τὸ 350 μ.Χ. 'Ἐπίσης ἐπὶ Πάπα Βιταλιανοῦ τοῦ Α', τὸ 665 μ.Χ., χρησιμοποιοῦσαν στὴ Δύση μουσικὰ ὅργανα στοὺς ναοὺς. 'Ακόμη καὶ στὴν 'Αγγλία συνέβαινε αὐτό, πρὶν ὁ Κοπρώνυμος δωρήσῃ τὸ ἐν λόγῳ ὅργανο. Βλ. ἐφημερίδα 'Εμπρός, 15-5-1902, σ. 2.

24. 'Ακρόπολις, δ.π.

25. 'Ακρόπολις, δ.π.

26. 'Ακρόπολις, δ.π.

27. 'Εμπρός, 14, 15, 16 καὶ 20-5-1902.

Ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ γενικώτερα, σὲ σχέση πάντοτε μὲ τὶς τάσεις ποὺ κατὰ τὴν ἐποχή του ἐπικρατοῦσαν. Αὐτὲς συνοψίζονται στὰ ἀκόλουθα τέσσαρα σημεῖα:

α. Χρήση μουσικῶν ὁργάνων.

Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Λεβίδη, —γιὰ νὰ καταδειχθῇ ἡ ἀπουσία μουσικῶν ὁργάνων στὴ Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας,— ἀρχίζει ἀπὸ τὸν πρῶτο χριστιανικὸ αἰῶνα: «Οἱ χριστιανοὶ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων, κατὰ Εὐγένιον τὸν Βούλγαριν, —ἀναφέρει ὁ Λεβίδης,— καθὸ δλως πνευματικοὶ μίαν ἐνόμιζον μουσικὴν ἀναγκαιοτάτην, τὴν ἀπλῆν διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου τῆς ψυχῆς ἔκχυσιν, ἥτοι τὴν προσευχήν»²⁸. Ἀργότερα εἰσήχθη στὴν Ἐκκλησίᾳ ἡ φωνητικὴ ἀσματολογία μόνον, ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία δὲν ἐπέτρεψε τὴ χρήση ὁργάνων, ὅπως συνέβαινε στὴ Συναγωγὴ τῶν Ἐβραίων. Ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἀνέκαθεν θεώρησε ὡς τελειότερο καὶ ἡδύτατο ὅργανο τὴ φωνὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἐρμηνευτὴς Ζωναρᾶς λέγει χαρακτηριστικά: «ἡμῖν δὲ πρὸς θεῖον ὕμνον οὐδὲν τὸ μουσικὸν παραλαμβάνεται ὅργανον, ἀλλὰ διὰ ζώσης μόνον φωνῆς ἐναρμονίου ἄδομεν τῷ Θεῷ»²⁹. Ἄλλος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς περιφανέστατος, ὁ Μελέτιος Πηγᾶς, γράφει ἐπίσης γιὰ τὸ θέμα αὐτό: «διὰ τοῦτο γάρ καὶ φωνὰς μόνον τῶν ἀνθρώπων ἀποδεχόμενοι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς φύσει ἐνυπαρχούσας καὶ ἀπεριέργους, τὰ δε ὁργάνων κρούσματα καὶ ἐμπνεύσματα ἀποδιοπομποῦσιν ὡς περιεργώδεστερα οἱ θεῖοι πατέρας»³⁰. Ἄλλὰ καὶ ἄλλοι πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Ἱ. Χρυσόστομος, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ Νικήτας Σερρῶν κ.ἄ., ὅμιλοι γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ δλοι δογματίζουν ὅτι ἡ ὁργανικὴ μουσικὴ δὲν ἔχει θέση στὴν Ἐκκλησία. Οἱ κανόνες ἐπίσης τῆς Ἐκκλησίας ὁρίζουν ὅτι οἱ δεήσεις πρὸς τὸν Θεό πρέπει νὰ ἐκτελοῦνται «μετὰ κατανύ-

28. Ἐμπρός, 15-5-1902, σ. 2. Βλ. καὶ Εὐγενίου Βουλγάρεως, *Πραγματεία περὶ Μουσικῆς*, Τεργέστη 1868, σ. 24.

29. Ἐμπρός, 16-5-1902, σ. 1. Βλ. καὶ Ἱ. Ζωναρᾶ, Ἐξήγησις τῶν Ἀσματικῶν Ἀναστασίμων Κανόνων τοῦ Δαμασκηνοῦ, Migne, P.G., τόμ. 135, σ. 425, καθὼς ἐπίσης καὶ Γ. Παπαδοπούλου, *Συμβολαί...*, σ. 66.

30. Ἐμπρός, 16-5-1902, σ. 1. Πρβλ. Γ. Παπαδοπούλου, *Συμβολαί...*, σσ. 66-67. Ἡ ἀκριβῆς δήση τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, ἔχει ὡς ἔξῆς: «...ἐπεὶ καὶ φωνὰς τοῖς ἀνθρώποις φύσει ἐνυπαρχούσας ἀποδεχόμενοι ἐν ἐκκλησίᾳ, ὡς περιεργώδεστερα τὰ δι' ὁργάνων κρούσματά τε, καὶ ἐμπνεύσματα, οἱ πατέρες ἀποδιοπομποῦσι». Βλ. Μελετίου Πηγᾶ, Ὁρθόδοξος Διδασκαλία..., *Περὶ Χριστιανισμοῦ*, τόμ. Γ', σ. ΣΛΑ [231], Ἐπιμελείᾳ καὶ δαπάνῃ τοῦ Ἱεροσολύμων Πατριάρχου κ. Ἐφραίμ, ἐπιδιορθ. ὑπὸ Πρωτοσυγκέλλον Καισαρίου, Β' ἔκδοσις, ἐν τῷ Τυπογραφείῳ Μητροπολίτου κ. Γρηγορίου Ἀρχιερατεύοντος, αψεζθ' [1769].

ξεως, μετ' ήθους ταπεινοῦ καὶ κατεσταλμένου, ἄνευ τῆς περιττῆς τῶν μελῶν ποικιλίας³¹. Μὲ τὴ χρήση τῶν ὁργάνων δλα τὰ ἀνωτέρω γνωρίσματα ἔξαλείφονται· τοῦτος εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὀθησε τοὺς Πατέρες νὰ ἀπαγορεύσουν τὴ χρήση τῶν ὁργάνων στὴν Ἐκκλησιαστικὴ μουσική.

β. Ἡ Τετραφωνία.

Γιὰ νὰ στηλιτεύσῃ καὶ νὰ καταδείξῃ τὸ ἄτοπο τῆς εὐρύτατα διαδεδομένης κατὰ τὴν ἐποχή του ἀπόπειρας ἀντικαταστάσεως τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς ὑπὸ τῆς Τετραφώνου, δ Λεβίδης βασίζεται κυρίως στοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας. Παραθέτει πρῶτον τὸν ΟΕ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου: «Τοὺς ἐπὶ τῷ ψάλλειν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις παραγινομένους, βουλόμεθα μήτε βοαῖς ἀτάκτοις κεχρῆσθαι καὶ τὴν φύσιν πρὸς κραυγὴν ἐκβιάζεσθαι, μήτε τι ἐπιλέγειν τῶν μὴ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀρμοδίων τε καὶ οἰκείων· ἀλλὰ μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ κατανύξεως τὰς ψαλμῳδίας προσάγειν...»³². Ποιά εἶναι, ἀναρωτιέται δ Λεβίδης, τὰ «μὴ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀρμόδια καὶ οἰκεῖα». Εἶναι αὐτὰ ποὺ δ ἐρμηνευτήσῃ τῶν κανόνων Ζωναρᾶς ἔξηγεῖ σαφέστερα: «Τὸ δὲ βοῶν καὶ κραυγάζειν, οὐ κατεσταλμένου ήθους ἀλλὰ θρασέος ἐστὶ καὶ γεγανωμένου. Διὸ καὶ δ κανὼν ἀπαιτεῖ μετὰ προσοχῆς καὶ κατανύξεως ψάλλειν, ἀλλὰ μὴ ἀτάκτως βοῶν, καὶ τὴν φωνὴν ἐκβιάζεσθαι πρὸς κραυγὴν κραυγὴ δὲ ἐστὶ ἐπιτεταμένη φωνὴ καὶ βιαίως ἐκρηγνυμένη. Καὶ οὐ μόνον τοῦτο ἀπαγορεύει, ἀλλ' οὐδέ τι ἐπιλέγειν συγχωρεῖ ἀνοίκειον καὶ ἀνάρμοστον ἐκκλησίᾳ, οἴα εἰσὶ τὰ κεκλασμένα μέλη καὶ μινυρίσματα καὶ ἡ περιττὴ τῶν μελῳδῶν ποικιλία, εἰς φόδας ἐκτρεπομένη θυμελικὰς καὶ εἰς ἄσματα πορνικῶ³³. Καὶ συμπληρώνει δ Βαλσαμῶν, ἐρμηνευτής καὶ τοῦτος τῶν Ἱερῶν κανόνων: «Διωρίσαντο γοῦν οἱ πατέρες μὴ γίνεσθαι τὰ Ἱερὰ ψαλμῳδήματα διὰ βοῶν ἀτάκτων καὶ ἐπιτεταμένων καὶ τὴν φύσιν παραβιαζομένων· μήτε μὲν διά τινων καλλιφωνιῶν, ἀνοίκειων τῇ ἐκκλησιαστικῇ καταστάσει καὶ ἀκολουθίᾳ, οἴα εἰσὶ τὰ θυμελικὰ μέλη καὶ αἱ περιτταὶ ποικιλίαι τῶν φωνῶν³⁴. Τί ἄλλο ἐννοοῦν οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, συμπεραίνει δ Λεβίδης, παρὰ τὶς καντάδες τῆς τετραφώνου ἀρμονίας καὶ τὰ «μινυρίσματα» (λεπτὲς φωνὲς) ἢ «τὰς ἐπιτεταμένας φω-

31. Ἐμπρός, 16-5-1902, σ. 1. Κανὼν ΟΕ' τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Βλ. Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1852, σσ. 478-480. Πρβλ. Πηδάλιον, σσ. 286-287.

32. Ἐμπρός, 16-5-1902, σ. 1. Κανὼν ΟΕ' τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (691 μ.Χ.). Βλ. Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, δ.π.

33. Ἐμπρός, 16-5-1902, σ. 1. Βλ. καὶ Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, δ.π., σ. 479.

34. Ἐμπρός, 16-5-1902, σ. 1. Βλ. καὶ Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, δ.π.

νὰς» τῶν τενορίνων τῆς τετραφώνου. Ὡς τετράφωνος μουσικὴ ἀποτελεῖ γιὰ τὴν ὁρθόδοξη Ἐκκλησία «ἀνοίκειον καὶ ἀνάρμοστον» τεχνούργημα ποὺ ἀντιβαίνει στοὺς ἵερους κανόνες τῶν Ἀγίων Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ στὴν Ἱερὰ παράδοση³⁵. «Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν μουσικὴ,— καταλήγει ὁ Λεβίδης,— εἶνε αὐτὴ ἡ μουσικὴ τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἀφοῦ δὲ καὶ ἐκεῖνοι δὲν εἶχον τὴν ἀρμονίαν, ἀλλ᾽ ἀπλᾶς τὸ μονῳδικὸν εἶδος καὶ τὴν μελωδίαν καὶ πολλᾶν ἄμα συναδόντων ὅμοφθόγγως καὶ ὁμοτόνως ὡς ἔξ ἐνὸς στόματος τῆς αὐτῆς ἐξηχουόσης φωνῆς, πᾶς ἥτο δυνατὸν ἡ Βυζαντινὴ ἡμῶν μουσικὴ, ἡ κατ’ εὐθεῖαν διάδοχος τῆς ἑλληνικῆς, τοσοῦτον νὰ καινοτομήσῃ»³⁶.

γ. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ὑπερασπιστὲς τῆς πατρῷας μουσικῆς.

Τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, —ἡ ὁχυρώτατη Ἀκρόπολη τῶν ἐπάλξεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅπως εὔγλωττα τὸ χαρακτηρίζει ὁ Λεβίδης³⁷, — ἀποτελοῦσε καὶ ἀποτελεῖ τὸν θεματοφύλακα τῆς ἐθνικῆς μας μουσικῆς. Κατὰ τὸ παρελθὸν ἀρκοῦσε ὅποιαδήποτε μικρὴ παρατυπία ἐκ μέρους τῶν ἱεροψαλτῶν ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν ἀκεραιότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, γιὰ νὰ ἀντιδράσῃ τὸ Πατριαρχεῖο μὲ ἀφοριστικὲς ἐγκυκλίους. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ παραδείγματα τῶν ἐγκυκλίων τοῦ ἔτους 1868 ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Γρηγόριο³⁸

35. Πρβλ. καὶ τὸν κανόνα ΙΕ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου, ὁ διποῖος ἀναφέρει: «Περὶ τοῦ μὴ δεῖν πλὴν τῶν κανονικῶν ψαλτῶν, τῶν ἐπὶ τὸν ἄμβωνα ἀναβαίνοντων καὶ ἀπὸ διφθέρας ψαλλόντων, ἐτέρους τινὰς ψάλλειν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ». Βλ. Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα..., τόμ. Γ', σσ. 484-485. Πρβλ. Πηδάλιον, σ. 426. «Διφθέραι δὲ —κατὰ τὸν ἐρμηνευτὴ Βαλσαμῶνα— εἰσὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία». Βλ. Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, ὅ.π. Καὶ κατὰ τὴν ἐγκύκλιον τῆς Ι'. Συνόδου τὸ 1886: «...ἀπὸ διφθέρας εἰσὶ μόνα τὰ ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐγκεκριμένα μουσικὰ βιβλία». (Ἐγκύκλιος Ι'. Συνόδου ὑπ. ἀριθμ. 2687, τῇ 10η Μαρτίου 1886). Ἀλλὰ βεβαίως «τὰ τῆς τετραφώνου βιβλία, —λέγει ὁ Λεβίδης,— οἱ μόνον οὖδεποτε ἐνεκριθῆσαν ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἡ ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἡμῶν ἀλλὰ καὶ ἐχαρακτηρίσθησαν «ὡς ἔκφυλόν τι, ἀλλότριον καὶ δόζον Δυτικισμοῦ»». (Ἐγκύκλιος Ι'. Συνόδου ὑπ' ἀριθμ. 1628 τῇ 31η Ιουλίου 1870). Βλ. ἐφημερίδα Ἐμπρός, 20-5-1902, σ. 2.

36. Ἐμπρός, 16-5-1902, σ. 2. Βλ. καὶ Κων/νου Οἰκονόμου τοῦ ἔξ Οἰκονόμων, Περὶ τῶν Ο' Ἐρμηνευτῶν, τόμ. Δ', σ. 766. Πρβλ. Γ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ..., σσ. 60-61. «Υπενθυμίζομε ἐδῶ τὴ δῆση τοῦ Αγ. Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: «καὶ ὁ ψάλλων ψάλλει μόνος· καὶ πάντες ὑπηχῶσιν ὡς ἔξ ἐνὸς στόματος ἡ φωνὴ φέρεται». Migne, P.G., τόμ. 61, σ. 315, ‘Ομιλία λαζ’ εἰς Α’ Κορινθίους. Πρβλ. Εὐαγγελικὸς Κῆρυξ, ἔτος Γ’, Ἀριθμ. 10, Ἀθῆναι 1859, σ. 469.

37. Ἐμπρός, 16-5-1902, σ. 2.

38. Πατριαρχικὴ ‘Απόδειξις, Γρηγορίου τοῦ ΣΤ', ἐν ἔτει αωξῆ, «Περὶ ἐπαναλειτουρ-

καὶ τοῦ ἔτους 1880 ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἰωακείμ τὸν Γ³⁹. Ὁ τελευταῖος ἐξέδωσε δύο ἐγκυκλίους (στὶς 2 καὶ 8 Ἱανουαρίου 1880), στὶς ὁποῖες μεταξὺ τῶν ἄλλων διαβάζομε τὰ ἔξῆς: «Ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία [...] ἡγήσατο, ἵνα [...] συστήσῃ θερμῶς, ὅπως, παραιτούμενοι παντὸς ξένου καὶ δθνείου, δυναμένοι διαφθεῖραι καὶ ἀσχημίσαι τὸν ἄγιον καὶ χριστιανικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν Μουσικῆς χαρακτῆρα, φιλοτιμθῆτε ἐργασθῆναι [...] ὑπὲρ τῆς ἐκκαθαρίσεως καὶ ἀναδείξεως τοῦ πολυτίμου τούτου ἑθνικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἡμῶν θησαυροῦ...»⁴⁰. Σ' ἄλλο σημεῖο ἐπίσης, ἡ Ἱδια ἐγκύκλιος δείχνει τὴν ἐμμονὴν τοῦ Πατριαρχείου στὴν πατροπαράδοτη, καὶ ὅχι στὴν τετράφωνη μουσικὴν μὲ τὰ ἔξῆς: «...μουσικήν, ἔχουσαν τὸ μεγαλοπρεπὲς ἐν τῇ ἀπλότητι, τὸ τερπνὸν ἐν τῇ εὐρυθμίᾳ καὶ τὸ σεμνὸν ἐν τῇ μετὰ ταπεινότητος, ἡρεμίας καὶ κατανύξεως καθαρῷ, εὐκρινεῖ, ἀπερίττῳ καὶ ἐμμελεῖ φαλμαδίᾳ...»⁴¹.

Ἀνάλογες ἦταν καὶ οἱ κατὰ τὸ παρελθὸν ἀντιδράσεις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος σὲ παρόμοιες ἀπόπειρες εἰσαγωγῆς τετραφώνου μουσικῆς σὲ Ἱ. Ναοὺς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς ἐπαρχίας. Τὸ ἔτος 1870 ἐξέδωσε Ἐγκύκλιο⁴², καταδικάζουσα τὴν εἰσαγωγὴν τῆς τετραφώνου στὸν Ἱ. Ναὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴν Πάτρα, ἡ ὁποία μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀνέφερε: «...δὲν δύναται νὰ ἐπιτρέψῃ (ἡ Ἱ. Σ.) εἰς τοὺς ἴερους ναοὺς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς τετραφώνου, καθόσον, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἰσάγεται ἔκφυλόν τι, ἀλλόκοτον, καὶ ὅζον Δυτικισμοῦ, ἡ περὶ ἡς ὁ λόγος τετράφωνος συνεπάγεται εἰς τὴν καταστροφὴν μιᾶς δλοκλήρου φιλολογίας, τῆς τῶν ἴερῶν ἀσμάτων, ἀτινα δὲν δύνανται νὰ ψάλλωνται διὰ τῆς τετραφώνου μουσικῆς»⁴³. Τὸ ἔτος 1886, ἐπίσης, ὁ Μητροπολίτης Ἀθ-

γίας τῆς Ε΄ Πατριαρχικῆς Μουσικῆς Σχολῆς». Βλ. Γ. Παπαδοπούλου, δ.π., σσ. 376-378. Πρβλ. Γρ. Στάθη, Καλονάρχημα, ἦτοι Ὅπόμνημα περὶ Βυζ. ἐκκλ. μουσικῆς καὶ ἑθνικῆς μουσικῆς παιδείας γενικώτερα, Ἀθῆναι 1981, σσ. 45-46.

39. Πατριαρχικὴ Ἐγκύκλιος Α΄, Ἰωακείμ τοῦ Γ΄, «Τοῖς ἴεροψάλταις τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἱερῶν Ἐκκλησιῶν», τῇ β΄ Ἱανουαρίου ἀπ., καὶ Πατριαρχικὴ Ἐγκύκλιος Β΄, Ἰωακείμ τοῦ Γ΄, «Τοῖς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἴεροψάλταις», τῇ η΄ Ἱανουαρίου ἀπ. Βλ. Γ. Παπαδοπούλου, δ.π., σσ. 420-424. Πρβλ. Γρ. Στάθη, δ.π., σσ. 46-52.

40. Πατριαρχικὴ Ἐγκύκλιος Α΄, δ.π.

41. Αὐτόθι.

42. Ἐγκύκλιος Ἱερᾶς Συνόδου, «Πρὸς τοὺς ἀνὰ τὴν ἐπικράτειαν ἴεράρχας», τῇ 27ῃ Ἰουλίου 1870 καὶ Ἐγκύκλιος Ἱ. Συνόδου ὑπ’ ἀριθμ. 1628, «Πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.τ.λ. Ὅπουργεῖον περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς», τῇ 31ῃ Ἰουλίου 1870. Βλ. Γ. Παπαδοπούλου, Ἰστορικὴ Ἐπισκόπησις τῆς Βυζ. ἐκκλ. Μουσικῆς, Ἀθῆναι 1904, σσ. 298-299, καθὼς ἐπίσης καὶ Στ. Γιαννοπούλου, Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλ. τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον, Ἀθῆναι 1901, σ. 635.

43. Ἐγκύκλιος Ἱ. Συνόδου ὑπ’ ἀριθμ. 1628, τῇ 31ῃ Ἰουλίου 1870, δ.π.

νῶν Προκόπιος διεμαρτυρήθη δι' ἐγγράφου του στὴν Ἰ. Σύνοδο, γιὰ τὴ χρήση τετραφώνου μουσικῆς στὸν Ἰ. Ναὸ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης καὶ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Ὁνόμαζε δὲ τὴν τετράφωνον ὁ ἵεράρχης «ἔκφυλον καὶ ὀδυνεῖαν»⁴⁴. Ἀντιδρώντας ἀμέσως ἡ Σύνοδος, ἔστειλε ἐγγραφα πρὸς τὸ ἄρμόδιο Ὅπουργεῖο, καθὼς καὶ πρὸς τοὺς ἀνὰ τὸ κράτος ἵεράρχες, μὲ τὰ ὅποια ζητοῦσε τὴν παύση τοῦ σκανδάλου⁴⁵. Τέλος, τὸ ἔτος 1888, ἡ Σύνοδος ὑπέδειξε στὸν Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Προκόπιο νὰ παύσῃ «τὸ ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ Ναῷ Ἀθηνῶν ἐκκλησιαστικὸν σκάνδαλον τῆς τετραφώνου»⁴⁶. Ἡ Σύνοδος διεμαρτυρήθη πάλι στὸ ἄρμόδιο Ὅπουργεῖο κατὰ τῆς τετραφώνου⁴⁷, ἀναφέροντας κατηγορηματικά: «...μὴ ἀναγνωριζόμενης ὑπὸ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, μεθ' ἡς ἀναποσ্পάστως διατελεῖ ἥνωμένη ἡ Ἐκκλησία [...] τῆς Ἑλλάδος καὶ διότι τοιαύτη μεταβολὴ ἐνδεχόμενον εἴνε νὰ χαλαρώσῃ τὴν μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ὑφισταμένην ἀρμονίαν καὶ πνευματικὴν ἐνότηταν»⁴⁸. Ἄρα, καὶ ἡ Ἰ. Συνόδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὅπως καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ὑπῆρξαν πάντοτε πρόμαχοι καὶ ὑπερασπιστὲς τῆς πατροπαραδότου ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ πολέμιοι τῆς «οὐδείας» δυτικῆς τετραφώνου μουσικῆς.

δ. Οἱ χοροὶ στοὺς γυναικωνίτες.

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ν. Δ. Λεβίδη στὴν πατρῷα Βυζαντινὴ μουσικὴ κατακλείεται μὲ τὴν καταδίκη καὶ τὸν καυτηριασμὸ τῆς καινοφανοῦς συνηθείας τῆς ἐποχῆς του, ποὺ ἐπέβαλε ὁ χορὸς ψαλτῶν νὰ τοποθετῆται στὸ γυναικωνίτη. Χαρακτηρίζει αὐτὴ τὴν καινοτομία φραγκικὴ καὶ ρωσική, ποὺ ἀνατρέπει τὴν ἀπὸ αἰῶνες ἰσχύουσα τάξη τῆς Ἐκκλησίας μας⁴⁹. Εἶναι πράξη ἀντικανονικὴ καὶ παράνομη ἡ ὅποια, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, κυρίως καταργεῖ τὸ θεσμὸ τῶν δύο χορῶν, ὁ δοποῖος ἀπὸ παλαιοτά-

44. Ἔγγραφον Μητρ. Ἀθηνῶν ὑπ. ἀριθμ. 2009, τῇ 1ῃ Φεβρουαρίου 1886. Βλ. Γ. Παπαδοπούλου, *Συμβολαί..., σσ. 472-473.*

45. Ἔγκυλιος Ἰ. Συνόδου ὑπ. ἀριθμ. 2687, «Πρὸς τὸν ἀνὰ τὸ κράτος ἵεράρχα», καὶ «Πρὸς τὸ Ὅπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.τ.λ....», τῇ 10ῃ Μαρτίου 1886 καὶ Ἔγκυλιος Ἰ. Συνόδου ὑπ. ἀριθμ. 3052, «Πρὸς τὸ Ὅπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.τ.λ....», τῇ 25ῃ Ἀπριλίου 1886. Βλ. Γ. Παπαδοπούλου, *Συμβολαί..., σσ. 474-476.* τοῦ αὐτοῦ, *Ιστορικὴ Ἐπισκόπησις..., σσ. 302-308*, καθὼς ἐπίσης καὶ Στ. Γιαννοπούλου, *ὅ.π., σσ. 630-632*. Πρβλ. Γρ. Στάθη, *Καλονάρχημα..., σσ. 53-56.*

46. Ἔγκυλιος Ἰ. Συνόδου ὑπ. ἀριθμ. 2242, «Πρὸς τὸν Σεβ. Μητροπολίτην Ἀθηνῶν», τῇ 29ῃ Μαρτίου 1888. Βλ. Γ. Παπαδοπούλου, *Ιστορικὴ Ἐπισκόπησις..., σ. 309.*

47. Ἔγκυλιος Ἰ. Συνόδου, «Πρὸς τὸ Ὅπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.τ.λ. περὶ τῆς Ἐκκλ. Μουσικῆς», τῇ 23ῃ Μαρτίου 1888. Βλ. Γ. Παπαδοπούλου, *ὅ.π., σσ. 308-309.*

48. Αὐτόθι.

49. *Ἐμπρός*, 16-5-1902, σ. 2.

των χρόνων ύφισταται στήν δρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἡδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου, υἱοῦ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, ὑπῆρχαν δύο χοροὶ στοὺς ναούς. Ἀπὸ δὲ τὴν Ἀντιόχεια οἱ δύο χοροὶ καθιερώθηκαν σταδιακὰ σὲ ὅλα τὰ Πατριαρχεῖα, Κωνσταντινουπόλεως, Ἱεροσολύμων, Ἀλεξανδρείας⁵⁰. Ἀλλὰ καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας ὅμιλοῦν περὶ τοῦ ἀντιφωνικοῦ τρόπου ψαλμωδήσεως, χρησιμοποιώντας τὴ λέξη «ἀντίφωνος ἢ ἀντιψαλλόμενος». Ὁ Μ. Βασίλειος γράφει πρὸς τοὺς ἵερεῖς τῆς Νεοκαισαρείας: «διχῇ διανεμηθέντες ἀντιψάλλουσιν ἀλλήλοις»⁵¹. Ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος ἐπίσης ἀναφέρει: «Τὴν δὲ τῶν ἀντιφώνων συνήθειαν, ἄνωθεν ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων ἡ Ἐκκλησία παρέλαβεν»⁵². Στὴν Ἀντιόχεια, καθιέρωσε τοὺς δύο χοροὺς ὁ Ἐπίσκοπος Ἰγνάτιος, ὁ δόποιος εἶδε σὲ ὀπτασίᾳ τοὺς Ἀγγέλους «δι' ἀντιφώνων ἦτοι διὰ δύο χορῶν ὑμνοῦντας τὸν Θεόν»⁵³. Ἀκόμη ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ Μέγας Φάτιος, ὁ Θεοδώρητος κ.ἄ. βεβαιώνουν τὴν ἀνέκαθεν ὑπαρξη τῶν δύο χορῶν στὴν Ἐκκλησία μας. Ἀποτελεῖ, —καταλήγει ὁ Λεβίδης,— τὸ δλιγότερο αὐθαίρετη, ἀντικανονική καὶ ἀντεθνική πράξη ἡ καταστρατήγηση καὶ ποδοπάτηση τῶν δσα ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους παρελάβαμε.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ ἔνθερμος ζηλωτὴς τῶν πατρώων Ν. Λεβίδης ἥγγιθκε μὲ ξεχωριστὴ δυναμικότητα ἐνὸς ἀγῶνος ἔθνικοῦ γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς ταυτότητας τοῦ ἔθνους μας. Μὲ τὰ λόγια του, κατώρθωσε νὰ ἀφυπνίσῃ τοὺς «ὑπνοῦντας» ὑπευθύνους, λέγοντας πάντα τὰ πράγματα μὲ τὸ ὄνομά τους καὶ ἐκθέτοντας μὲ ἐπιστημονικὰ τεκμήρια τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν Βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ τὴν τετραφωνία. Ἡ τάση ποὺ παρουσιάσθηκε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῆς Βυζαντινῆς ὑπὸ τῆς τετραφώνου μουσικῆς βρῆκε ἀξεπέραστο ἐμπόδιο τὴν προσήλωση τοῦ Λεβίδη στοὺς θεσμούς. Εἶναι

50. Ἐμπρός, 20-5-1902, σ. 2.

51. Ἐμπρός, ὅ.π. Βλ. Μ. Βασίλειον Ἐπιστολὴ Σζ', Πρὸς τὸν κλῆρον τῆς Νεοκαισαρείας, Migne, P.G., τόμ. 32, σ. 764. Πρβλ. τὴν ἐγκύλιο τῆς 10ης Μαρτίου 1886 τῆς Ι. Συνόδου, ὅ.π., ἡ δοπία ἀναφέρει: «Οἱ ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς διοριζόμενοι ἱεροψάλται ὑποχρεοῦνται νὰ τηρῶσιν ἀμφοτέρους τοὺς χορούς, νὰ ἀντιψάλλωσιν ἀλλήλοις, ὡς διακελεύεται ὁ ΟΕ' Κανὼν τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου».

52. Ἐμπρός, 20-5-1902, σ. 2. Πρβλ. Νικηφόρου Καλλίστου, Ἐκκλ. Ἰστορία, Βιβλίον ΙΓ', Κεφαλ. Η', Migne, P.G., τόμ. 146, σ. 957 καὶ Γ. Παπαδοπούλου, Συμβολαί..., σ. 95.

53. Ἐμπρός, 20-5-1902, σ. 2. Βλ. Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἰστορία, Βιβλ. ΣΤ', Κεφ. Η', Migne, P.G., τόμ. 67, σσ. 689-692. Τὸ παράθεμα ἔχει ὡς ἔξῆς: «Ἴγνατιος [...] ὀπτασίαν εἶδεν ἀγγέλων, διὰ τῶν ἀντιφώνων ὅμνων τὴν Ἀγίαν Τριάδα ὅμνούντων καὶ τὸν τρόπον τοῦ δράματος τῇ ἐν Ἀντιόχειᾳ Ἐκκλησίᾳ παρέδωκεν. Οθεν καὶ ἐν πάσαις ταῖς Ἐκκλησίαις αὕτη ἡ παράδοσις διεδόθη». Πρβλ. Γ. Παπαδοπούλου, ὅ.π., σσ. 94-95.

χαρακτηριστικὸ τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς: «Ἡ κατάστασις αὕτη τείνουσα νὰ γενικευθῇ ἐπήνεγκε τὴν κατ’ αὐτῆς ἔξεγερσιν τῶν ζηλωτῶν τῶν πατρίων, ἡ δὲ σθεναρὰ φωνὴ τοῦ ἐντίμου βουλευτοῦ Ἀττικῆς κ. Ν. Δ. Λεβίδου, τοῦ τοσοῦτον ἀρμοδίως ἔξεγειρομένου ἐκάστοτε κατὰ τῶν τοιούτων βεβηλώσεων, ἔδωκε ἀφορμὴν εἰς εὑρείας συζητήσεις ἐν τῷ Ἑλληνικῷ τύπῳ, καταληξάσης εἰς διμόφωνον σχεδὸν καταδίκην τῆς τετραφώνου.»⁵⁴

Ἀντιδράσεις

Μετὰ ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ καὶ τὸ μουσικὸ ζήτημα ποὺ προέκυψε γενικάτερα, φυσικὸ ἦταν λόγιοι καὶ ἐπιφανεῖς ἄνδρες τῆς ἐποχῆς, σωματεῖα καὶ φορεῖς ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ μουσική, νὰ ἀντιδράσουν στὴ φιλολογίᾳ ποὺ ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπὸ τὸ θέμα: «Βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ Τετραφωνία». Οἱ ἀντιδράσεις ποὺ προεκλήθησαν ὑπῆρξαν ἀφ’ ἐνὸς μὲν θετικές, οἱ δὲ ποιεῖς στήριξαν τὶς ἥδη διατυπωθεῖσες θέσεις, ἀφ’ ἐτέρου δὲ ἀρνητικές, ποὺ ἔξεφρασαν ἀντίλογο καὶ ὑπεραμύνθηκαν τῆς τετραφώνου Εύρωπαικῆς μουσικῆς.

Α'. Θετικὲς ἀντιδράσεις.

Οἱ θετικὲς ἀντιδράσεις ποὺ παρουσιάσθηκαν τὶς ἀμέσως ἐπόμενες ἡμέρες διὰ μέσου τῶν σελίδων τοῦ Τύπου τῆς ἐποχῆς, διατυπώθηκαν μὲ διαφόρους τρόπους:

1) Ἀρθρα

Μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀρθρα, ἀφιερωμένα ἀποκλειστικὰ στὴ μουσικὴ τῆς Ἐκκλησίας, γράφτηκαν στὶς στῆλες τῶν Ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων. Ἡ πρώτη ἀντίδραση ἦρθε τὴν ἀμέσως ἐπομένη ἡμέρα τοῦ μουσικοῦ ἐπεισοδίου, ὅταν ἀρθρογράφος ἀπογευματινῆς ἐφημερίδος ὑπεραμύνθηκε τῆς γνησιότητος τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ καταφέρθηκε ἔντονα κατὰ τῆς τετραφώνου⁵⁵. Ἀκολούθησαν πρωτοσέλιδα χρονογραφήματα, τὰ δόποια μὲ ἐκρηκτικοὺς τίτλους, ἔπαιρναν θέση θετικώτατη στὸν ἀγώνα γιὰ τὴ διατήρηση τῆς πατρώφας μουσικῆς. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἀπόσπασματα τῶν χρονογραφημάτων αὐτῶν: «...Μόνον φραγκολεπτὰ δυνατὰν ν' ἀρέσκωνται εἰς τὴν δῆθεν τετράφωνον κανταδοποίησιν τῶν ὅμνων τῆς Θρησκείας καὶ μόνον ἡ φραγκολεβαντίνικη

54. Φόρμιγξ, "Ἐτος Α', Ἀριθμ. 19-20, 1-15 Ἰουλίου 1902, σ. 1.

55. Ἀστραπή, 13-5-1902, σ. 1. "Ἀρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο, «Ἡ Βυζαντινῆ».

τάσις ἔγεινεν (sic) ἀφορμὴ νὰ εἰσαχθῇ τὸ πρῶτον ἡ τετραφωνία εἰς τὸν θεωρούμενον ναὸν τῆς ἀριστοκρατίας τὸν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Καρύτση⁵⁶. Καὶ συνεχίζει ὁ ἴδιος ἀρθρογράφος: «Οὐ οὐκέτης λαὸς θέλει νὰ παραμένωσιν ἄθικτοι αἱ παραδόσεις τῆς θρησκείας του καὶ τοῦ ἐθνισμοῦ του, τὰ νόμιμα δὲ καὶ τὰ θέσμια τῆς Ἐκκλησίας μας δὲν μεταβάλλονται κατ' ἀρέσκειαν»⁵⁷. Σὲ ἄλλη γνωστὴ ἐφημερίδα, εὑρείας κυκλοφορίας, διαβάζομε σχετικά: «... Ἀτυχῶς ὅμως —τόσον διὰ τὸν κ. Σακελλαρίδην, ὃσον καὶ διὰ τὸν πανιερώτατον κ. Μεθόδιον, ὃστις παρίστατο εἰς τὴν πρόβα τζενεράλε τῆς Μουσικῆς Ἐταιρίας, τερπόμενος ἀπὸ τοὺς μάγους συνδυασμοὺς τῶν ἐλεφαντίνων πλήκτρων τοῦ κλειδοκυμβάλου — ἀτυχῶς, ἐπαναλαμβάνω, τὸ ἀπόλυτον ύψηλὸν καλλιτεχνικὸν αἴσθημα οὐδεμίᾳν ἔχει σχέσιν μὲ τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις, διότι προκειμένου περὶ ἐθνικῶν παραδόσεων, ὑπάρχουσιν ἰδιαίτεραι συνθῆκαι, ἐξ ἀνάγκης ἐπιβεβλημέναι, αἴτινες καὶ κατ' αὐτῆς ἀκόμη τῆς ύψηλῆς καλαισθησίας ἀν ἀπανίστανται, εἰνε σεβασταὶ ὃσον καὶ τὰ ἀκαλαίσθητα ξόανα τῆς πρωτογενοῦς ἀγαλματοποιίας, τὰ ὅποια ἐν τούτοις τοποθετοῦνται εἰς τὰς μᾶλλον περιβλέπτους θέσεις ἐν τοῖς Μουσείοις»⁵⁸.

Σύσσωμος δὲ Ἀθηναϊκὸς λαός, συμπαραστατούμενος καὶ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν ἐπαρχίαν, διαδηλώνει τὴν ἀντίθεσή του στὴν ἀλλοτρίωση τῶν ἐλληνορθοδόξων θεσμῶν, ἀλλοτρίωση ποὺ κανοναρχοῦν δυτικόπληκτοι ἀριστοκράτες γιὰ δῆθεν λόγους ἐκσυγχρονισμοῦ⁵⁹. Εὔγλωττο εἶναι τὸ κατωτέρω παράθεμα, μὲ τὸ δόπιο ἀρθρογράφος κατακλείει τὸ χρονογράφημά του: «Αἱ Ἐκκλησίαι τῶν Ἀθηνῶν εἶνε Ἐκκλησίαι τῆς ἐλευθέρας Μητροπόλεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αἱ Ἀθῆναι δὲν ἀνήκουσιν εἰς καμμίαν πλουτοκρατικὴν τάξιν [...]. Ἐὰν οἱ παρ’ ἡμῖν ἔνοφρονες ἐνόμισαν ὅτι

56. Ἀκρόπολις, 14-5-1902, σ. 1. Χρονογράφημα ὑπὸ τὸν τίτλο, «Οὐχι Καντάδερ», ποὺ ὑπογράφει «Ο πλουτολόγος».

57. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

58. Ἐμπρός, 15-5-1902, σ. 1. Ἀρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο, «Ἡ ἐθνικὴ θρησκεία», ποὺ ὑπογράφει δὲ «Πολ. Δημ.».

59. Οἱ συντάκτες τῶν ἀρθρῶν ποὺ ἀναφέρομε, στρέφονται κυρίως κατὰ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰ. Μοσχάκη, ἐπιτρόπου τοῦ Ἰ. Ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Καρύτση, δὲ δόπιος παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡταν καθηγητὴς Θεολογίας ἀνεχόταν τὴ χρήση στὸ ναὸν αὐτὸν τῆς τετραφώνου μουσικῆς μὲ τὴν δικαιολογία ὅτι: «τὸ θέλουν οἱ ἐνορῖται!». Οἱ δὲ ἐνορίτες, οἱ δόπιοι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατικὴν κοινωνία, φρονοῦσαν διὰ τὴν Βυζαντινὴν Μουσικὴν ὡς κατωτέρα τῆς Εὐρωπαϊκῆς τετραφώνου, διφείλει νὰ ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὴν «κατὰ πολλὰ ἀνωτέρα καὶ εὐγενεστέρα αὐτῆς», τετράφωνον. «Ἄς σημειώσωμε ἐδῶ ὅτι δὲ ναὸς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Καρύτση παραμένει ὡς τὶς ἡμέρες μας, τὸ τελευταῖο, σχεδόν, «δχυρὸ» τῶν τετραφωνιστῶν.

ήμποροῦν νὰ σχηματίσουν ἐδῶ μίαν ἔπαιλιν τῆς ἀρεσκείας των μὲ τοὺς ναούς των, μὲ τοὺς παπάδες των καὶ μὲ τοὺς κανταδόρους των, καλλίτερον ἃς φραγκέψουν. Ὁ Ἐλληνισμὸς ἐννοεῖ μέσα εἰς τὴν πρωτεύουσάν του ν' ἀντικρύζῃ παντοῦ ἀγνήν καὶ ἄμωμον ὡς πεντελικὸν ἀέτωμα τὴν θρησκείαν του καὶ τὴν παράδοσίν του, ἀκτινοβολοῦσαν ἐν τῇ τυπικῇ λατρείᾳ ὡς ἀκτινοβολοῦσιν ἐν τῇ ἴστορίᾳ του οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι, ἐν διοκλήρῳ μεγάλῃ περιόδῳ ἀποτελοῦντες τοὺς ἔθνικούς του ὕμνους, οἵτινες ἐψάλλοντο ὁμοίως καὶ ἀπαράλλακτα ἀπὸ τῶν χρυσᾶν χρόνων τῆς δόξης τοῦ Βυζαντίου, ἔως εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ Ἀγῶνος, δτε αὐτὸς ὁ Κολοκοτρώνης ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ του βαίνων κατὰ τοῦ Δράμαλη, ἔψαλλε τὸ “Ἐλευθέρα μὲν ἡ κτίσις γνωρίζεται”»⁶⁰.

Ἐκτὸς τούτων, ὁ πρώην ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ὅμοιος, βουλευτὴς Λοκρίδος Ἀθαν. Εὐταξίας, δημοσίευσε σὲ ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς ἐκτενέστατη μελέτη, δπου διαπραγματεύθηκε τὸ ζήτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς διὰ μέσου τῶν αἰώνων τόσο στὴν Ἀνατολικὴ ὅσο καὶ στὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν κατάσταση τῆς μουσικῆς κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη⁶¹. Στὴν ἀξιόλογη αὐτὴ μελέτη του ὁ Ἀθ. Εὐταξίας ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ τὴν ἴστορικὴ ἔξέταση τοῦ θέματος, μὲ τὴν διάπλαση καὶ ἐξέλιξη τῆς μουσικῆς διὰ μέσου τῶν αἰώνων, καθὼς καὶ μὲ τὴν Ὅμοιος τῆς Ἐκκλησίας. Ἐντύπωση στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ προξένησε ἡ πολυμάθεια τοῦ Ἀθ. Εὐταξία καὶ ἡ εἰδικότητά του στὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ κυρίως στὴν Ἐκκλησιαστικὴ ἴστορία. Μοναδικὸ «μελανὸ» σημεῖο τῶν ἄρθρων τούτων ἀποτελοῦσε ἡ θέση τοῦ βουλευτοῦ, δτε στὴ Θ. Λειτουργία καὶ μόνον εἶναι δυνατὴ ἡ ἀντικατάσταση τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ἀπὸ τὴν τετράφωνη. Στὴν προσπάθειά του νὰ ἀναφερθῇ στὴν τότε μουσικὴ κατάσταση, παρὰ τὰ πολλὰ καὶ καλὰ ποὺ ἔγραψε, «περιέλαβε καὶ οὐκ δλίγα ἀντιφατικὰ καὶ παράδοξα προσπαθῶν νὰ συμβιβάσῃ τὰ ἀσυμβίβαστα»⁶². Συγκεκριμένα, σὲ μερικὰ σημεῖα τῆς μελέτης του ἀνέπτυξε τὶς ἔξῆς θέσεις: «οὔτε ἡ θρησκεία οὔτε ὁ ἔθνισμὸς ἡμῶν διατρέχουσι κίνδυνόν τινα ἐκ τῆς χρήσεως ταύτης ἡ ἐκείνης τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς». Καὶ ἀλλοῦ: «Δὲν εἶνε ἀμάρτημα εἰς τὸ ὁμούσιον ἐὰν οἱ ὕμνοι τῆς κυρίως λειτουργίας ψάλλωνται ἐνιαχοῦ ἐν τετραφωνίᾳ»⁶³. Στὶς θέσεις αὐτὲς τοῦ τέως Ὅμοιου

60. Ἀκρόπολις, 15-5-1902, σ. 1. Χρονογράφημα ὑπὸ τὸν τίτλο, «Ἄς Φραγκέψουν».

61. Ἀστραπή, 25 Μαΐου ἔως 6 Ἰουνίου 1902 (φύλλα 415-457). Τὰ ἄρθρα αὐτά, δπως σημειώνει ὁ ἴδιος στὸ προοίμιο τους, εἶναι κυρίως ἀνάπτυξη τῆς γνώμης ποὺ ἐξέφρασε σὲ συνέντευξή του στὴν ἐφημερίδα Καιροί, ἡ ὁποία ἀπὸ πολλοὺς παρεξηγήθηκε.

62. Ιερὸς Σύνδεσμος, Ἐτος Η', Ἀριθμ. 9-12, 15 Μαΐου - 30 Ἰουνίου 1902, σ. 128.

63. Ἀστραπή, δ.π. Πρβλ. καὶ ἐφημ. Φόρμιγξ, Ἐτος Α', Ἀριθμ. 18, 20-6-1902, σ. 2.

άντεδρασε ἀμέσως ὁ δικηγόρος Χρῆστος Βλάχος, συνεργάτης τῆς μουσικῆς ἐφημερίδας «Φόρμιγξ», δημοσιεύοντας σ' αὐτὴν ἀπάντηση στὸν Ἀθ. Εὐταξία, ὅπου ἀναιροῦσε καὶ ἀντέκρουε τὶς λανθασμένες ἀπόψεις τοῦ⁶⁴. Ἔγραφε σχετικῶς: «Πῶς δὲν εἶνε ἀμάρτημα, ἀφοῦ ἡ βυζαντιακὴ μουσικὴ εἶνε κειμήλιον καὶ ἴερὰ παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, ἥτις διακρίνεται, διὰ τὸ τηρεῖν ἀλωβήτους τὰς ἴερὰς παραδόσεις κατ' ἐπιταγὴν ἀποστολικὴν «στήκετε καὶ κρατεῖτε τὰς παραδόσεις»; Πῶς δὲν εἶνε ἀμάρτημα, ἀφοῦ δὲν θὰ ἔχῃ πλέον λόγον ὑπάρξεως τὸ τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας;⁶⁵ Οἱ ἄστοχοι ἵσχυρισμοὶ τοῦ Ἀθ. Εὐταξία συνεχίζονταν μὲ τὰ ἔξης λόγια: «Ἐὰν ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀπηξίωσε τότε (εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν αἵρετικῶν) νὰ συνθέσῃ ὕμνους καὶ μελῳδίας κατ' ἀπομίμησιν τῶν αἵρετικῶν, πῶς δύναται νῦν μετὰ λόγουν ν' ἀποκρούσῃ τὴν τετράφωνον μουσικήν, τὴν καθιερωμένην ἐν τῇ ἐτεροδόξῳ Δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἀποδεκτὴν γενομένην ἥδη ἀπὸ τῶν πέντε ἔκτων τουλάχιστον τοῦ ὀρθοδόξου κόσμου; Ἐν τίνι δικαιώματι θὰ θελήσῃ τότε ν' ἀπομακρύνῃ οὕτω τῶν ναῶν της χιλιάδας καὶ μυριάδας ἵσως πιστῶν, οἵτινες, ὡς ἐκ τῆς ἔξοικειώσεως τῶν πρὸς τὴν Εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν ἔχουσι συνειθίση ἥδη εἰς τὴν τετράφωνον καὶ ἀπ' αὐτὴν καὶ μόνον ἐννοοῦσι ν' ἀκροῶνται τῆς λειτουργίας»⁶⁶ Στὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀπάντησε ὁ Χρ. Βλάχος, λέγοντας ὅτι ὅσοι θὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπ' τὴν Ἐκκλησία, εἴναι μόνον ἐκεῖνοι: «οἵτινες συνήθισαν εἰς τὴν τετράφωνον [...] δῆλα δὴ μὲ ἄλλους λόγους οἱ κυανόαιμοι». Καὶ συνέχιζε: «ἐὰν εἶνε λογικὸν τοῦτο, νὰ μεταβάλωμεν τὸ ἔθνικὸν μουσικὸν σύστημα διὰ λόγους ἀρεσκείας, ἔστω καὶ ἐν μέρει, τότε ποῖος ἀντίθετος λόγος ὑπάρχει διὰ νὰ μὴ παραδεχθῶμεν καὶ τὴν θυμελικὴν μουσικήν, τὴν μουσικὴν τῶν θεάτρων καὶ τὰ ὅργανα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ; Μὴ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲν θὰ ἀρέσκῃ ἡ τοιαύτη μουσικὴ κατὰ πλείονα καὶ ἵσχυρότερον λόγον»⁶⁷.

Ἡ φωνὴ ὅμως τοῦ Χρ. Βλάχου δὲν ἀπετέλεσε τὴ μοναδικὴ βοὴ διαμαρτυρίας στὶς προκλητικὲς δηλώσεις τοῦ βουλευτοῦ Λοκρίδος. Καὶ ὁ Στ. Ψυχάρης ἐπενέβη στὸ θέμα, μέσα ἀπὸ τὶς στήλες τῆς ἴδιας ἐφημερίδος⁶⁸, μὲ τοῦτα τὰ λόγια: «Πόσον λυπηρὸν καὶ ἀπελπισίας μεστὸν τῇ

64. Φόρμιγξ, δ.π., καθὼς καὶ Φόρμιγξ, «Ἐτος Α', Ἀριθμ. 19-20, 1/15-6-1902, σσ. 2-4. Ἀρθροῦ ὑπὸ τὸν τίτλο, «Ἡ Βυζαντιακὴ καὶ ἡ Τετράφωνος».

65. Φόρμιγξ, «Ἐτος Α', Ἀριθμ. 18, 20-6-1902, σ. 3.

66. Ἀστραπή, δ.π. καὶ Φόρμιγξ, σ. 2.

67. Φόρμιγξ, δ.π., σ. 2.

68. Φόρμιγξ, δ.π., σσ. 3-4. Ἀρθροῦ ὑπὸ τὸν τίτλο, «Ἡ Λύσις τοῦ Ζητήματος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ ὁ πρώην ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Ὑπουργὸς κ. Ἀθ. Εὐταξία».

ἀληθείᾳ εἶνε, ἵνα λέγῃ καὶ γράφῃ εἰς πρώην ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ὑπουργός, ὅτι προτιμᾶς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς τετραφώνου μουσικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν λειτουργίαν, ἔστω καὶ ὑφ' οὓς δρους οὗτος θέτει· διότι ἀπλῶς ἡ τετράφωνος μουσικὴ προκαλεῖ τὴν εὐαρέσκειαν». Στὴν Ἐκκλησία, —συνέχιζε ὁ Στ. Ψυχάρης,— πηγαίνομε γιὰ νὰ ἀγιασθοῦμε διὰ τῆς προσευχῆς, ζητώντας ἔλεος ἀπὸ τὸν Θεὸν μὲ περίσκεψη καὶ κατάνυξη. «Ἐὰν ἐν τοιαύτῃ ψυχικῇ καταστάσει καὶ κατανύξει εὑρισκόμενοι, [...] εὐρίσκετε ταυτοχρόνως τὸν καιρὸν δὲν ἵνα ἀρέσκηται, δὲ ἵνα διαπλέῃ εἰς ποικίλα αἰσθήματα, βαβαί, οἴα τρομερὰ ὅμολογία ὅτι οἱ ἄνθρωποι οὐδέποτε προσηυχήθησαν!»⁶⁹.

‘Υπεστήριξε δὲ Ἡ Αθ. Εὐταξίας, τέλος, ὅτι στὰ παπαδικὰ κυρίως μέλη: «...δλίγον κατ’ δλίγον παρενεβλήθησαν τὸ κατ’ ἀρχὰς θέσεις τινὲς μόνον, βραδύτερον δὲ καὶ δλόκληροι μελῳδίαι, ἐξ ἐκείνων τῶν μακαμίων, δῶν τὸ μέλος εἶχεν δπωδήποτε συγγένειαν πρὸς τὴν ἡμετέραν ψαλμῳδίαν»⁷⁰. Σὲ ἀπάντηση, ὁ Χρ. Βλάχος ἐπεχείρησε μιὰ λεπτομερῆ σύγκριση τῶν παπαδικῶν μελῶν —κυρίως χερουβικῶν καὶ κοινωνικῶν— τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης πρὸς τὰ τουρκικὰ τραγούδια τῶν ἀραβοπερσικῶν μακαμῶν καὶ κατέληξε στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα: «...αἱ μελῳδίαι τῶν παπαδικῶν μελῶν δὲν εἶνε τουρκικοὶ ἀμανέδες, ἀλλὰ μελῳδίαι ἐλληνικαὶ πεποιημέναι ἀπὸ μουσικοὺς Ἔλληνας...»⁷¹. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ἔχει συμβῆ, —ἰσχυριζόταν ὁ Χρ. Βλάχος,— αὐτὸ ποὺ ἀναφέρει δὲ Ἡ Αθ. Εὐταξίας, ἐμεῖς δὲν πρέπει «...νὰ ἀποχωρίσωμεν τὸ παρεμβληθὲν σεσηπός καὶ ἔξωτερίζον μέλος...» ἀντί «...νὰ συμπαρασύρωμεν εἰς τὸν κρημὸν καὶ ὅλα τὰ ἄλλα συστήματα τῆς ἀκολουθίας τῆς λειτουργίας τῶν ἄλλων σεμνῶν μουσουργῶν;»⁷². Καὶ τὸ συλλογισμὸ τοῦτο συνεπλήρωνε δὲ Στ. Ψυχάρης: «Μήπως ἴδιωτισμοὶ ξένοι καὶ φράσεις καὶ λέξεις ξέναι δὲν εἰσεχώρησάν ποτε, καὶ δὴ ἐν ἀφθονίᾳ, εἰς τὴν ἡμέτεραν γλῶσσαν;» “Ομως, «οὐδενὸς τὸν νοῦν καὶ τὴν διάνοιαν ἐπῆλθεν, ὥστε χάριν τῶν ἔξωθεν εἰς τὴν γλῶσσαν ὑπεισελθόντων, ἐγκαταλείψωμεν τὴν γλῶσσαν!». Καὶ ἔαν στὴ μουσικὴ παρεισέφρησαν ξένα στοιχεῖα «ἄρα ἔξοβελιστέον τὸ παπαδικὸν μέλος ἀπὸ τῆς ἡμετέρας λειτουργίας καὶ διὰ τὸ ἐγκαταλειπόμενον κενὸν “καὶ λόγῳ προόδου καὶ λόγῳ ἀρεσκείας”, εἰσάξωμεν τὴν τετράφωνον!»⁷³.

Μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἡ Αθ. Εὐταξία καὶ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ αὐτὲς ἐπέ-

69. *Φόρμιγξ*, δ.π., σ. 4.

70. *Ἀστραπή*, δ.π. Πρβλ. καὶ *Φόρμιγξ*, δ.π., σ. 2.

71. *Φόρμιγξ*, “Ἐτος Α”, Ἀριθμ. 19-20, 1/15-6-1902, σ. 3.

72. *Φόρμιγξ*, “Ἐτος Α”, Ἀριθμ. 18, 20-6-1902, σ. 3.

73. *Φόρμιγξ*, δ.π., σ. 3.

συραν, τερματίζομε τὰ σχόλια στὰ ἄρθρα ποὺ δημοσιεύτηκαν μὲ ἀφορμὴ τὸ μουσικὸ ζήτημα ποὺ ἔξετάζομε⁷⁴. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση ποὺ δημιούργησαν τὰ ἄρθρα αὐτὰ ἀποκρυσταλλώνεται, νομίζομε, μὲ εὐκρίνεια στὰ ἀκόλουθα λόγια τοῦ Στ. Ψυχάρη: «Τὴν ζένην καὶ ὅθνείαν τετράφωνον μουσικὴν στείλατε ἄπαξ διὰ παντὸς καὶ ἀνεπιστρεπτεὶ (sic) εἰς τὴν ἐκγερμανισθεῖσαν κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο 'Ρωσίαν καὶ εἰς τὴν ἀποθεατρισθεῖσαν 'Ρωμαϊκὴν 'Εκκλησίαν. »Αφετε δὲ τὸν δυστυχῆ 'Ελληνικὸν λαὸν ἡσυχον, ἀφοῦ ἵκανοποιεῖται πληρέστατα εἰς τὰ καθ' ἑαυτὸν καὶ ἴδικά του. Διότι οὕτως ἔμαθεν αὐτός, καὶ οὕτως εὐχαριστημένος ζῇ καὶ ἀρέσκεται καὶ ἐκ τῶν ἴδιων καὶ ἐπὶ τῶν ἴδιων ἔμαθε νὰ προάγηται καὶ νὰ προκόπτῃ»⁷⁵.

2) Ἐπιστολὲς

Τὰ γεγονότα ποὺ ἔξετάζομε, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἥδη λάβει μεγάλες διαστάσεις, δὲν ἄργησαν νὰ ἐπιφέρουν τὴν ἀντίδραση λογίων ἀνδρῶν καὶ λοιπῶν ἀσχολουμένων μὲ τὴν Ψαλτικὴν Τέχνην, οἱ ὁποῖοι μὲ ἐπιστολές τους κοινοποίησαν τὶς θέσεις τους ἐπὶ τοῦ ζητήματος.

Πρῶτος ἀντέδρασε ὁ ἀποκαλούμενος «'Ἄγιος τῶν Νεοελληνικῶν μας Γραμμάτων», κορυφαῖος λογοτέχνης καὶ ἀνθρωπὸς τῆς 'Εκκλησίας, 'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Σὲ ἐπιστολή του ἀναφέρει τὰ ἔξῆς: «... Τὸ κλειδοκύμβαλον εἰς τὰς ἔξετάσεις τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς δμοιάζει, μοῦ φαίνεται, ὡς ἐὰν οἱ κολυμβηταί, εἰς δημοσίους ἀγῶνας, ἐκολύμβων μὲ κολοκύνθας περὶ τὰς πλευρὰς καὶ ὅχι μὲ ἀβοηθήτους τὰς χεῖρας καὶ πόδας. Αἱ δημόσιαι ἔξετάσεις δὲν εἰνε ὅπως λέγουν προπόνησις, ἥτοι διδασκαλία, ἀλλ᾽ ἐπίδειξις κεκτημένων γνώσεων. 'Ἐπομένως οἱ ἔξεταζόμενοι, ὡς ὕριμοι ἥδη εἰς τὰ ψαλλόμενα, ὕφειλαν νὰ ψάλλουν ὅπως ἐν ἐκκλησίᾳ δηλ. μὲ μόνον τὸ φωνητικὸν ἵσον. Πρὸς τί ἐπικαλοῦνται τὸ παράδειγμα ἐνὸς Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος; Πρῶτον, ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ ἐπιλεγόμενος Κοπρώνυμος, ἥτο εἰκονομάχος καὶ ὅχι ὁρθόδοξος, νεωτεριστής, καὶ ὅχι τηρητής τῶν πατρίων. 'Ἐπειτα ἔδωκεν ὅργανον, δὲν ἐπῆρε. Συνήθως δίδει τὶς πρᾶγμα περιττόν, ἀλλὰ λαμβάνει πρᾶγμα ἀναγκαῖον. Προσέτι ἀρμόδιος ἥτο νὰ δώσῃ ἐκ τοῦ παλατίου του, ὅχι ἐκ τοῦ Ναοῦ, ἐκτὸς ἂν ἔκαμνε κατάχρησιν τῆς ἔξουσίας του, ὡς βασιλεὺς

74. Πρέπει ἔδω ν' ἀναφέρωμε ἔνα ἀκόμη ἄρθρο στὸ ἐκκλ. περιοδικὸ 'Ιερός Σύνδεσμος, 'Ἐτος Η', 'Αριθ. 9-12, 15 Μαΐου - 30 Ιουνίου 1902, σσ. 121-127, μὲ τὸν τίτλο: «'Η Βυζαντινὴ καὶ ἡ Τετράφωνος», τὸ δοποῖο μὲ ιστορικὲς ἀναφορές, ἀποδεικνύει τὴν Βυζαντινὴ Μουσικὴ ὡς πατρῷα ἐθνικὴ μουσικὴ ποὺ ἔχει μάλιστα θρησκευτικὸ κύρος ἐκκλησιαστικῆς διατάξεως.

75. Φόρμιγξ, δ.π., σ. 4.

καὶ αὐτοκράτωρ. Τοιαῦτα ἐπιχειρήματα ἐπιδεικνύουσι μόνον ὅτε θὰ ἡσαν ἰκανοί, οἱ τῶν πάντων τολμηταί, νὰ εἰσαγάγωσιν εἰς τοὺς ναοὺς καὶ τὰ ὅργανα, ἥρκει νὰ εἴχον τὴν δύναμιν. Μόνος ἀρμόδιος, ἥτο βεβαίως νὰ κάμνῃ τὴν παρατήρησιν δι παρευρεθεὶς εἰς τὰς ἔξετάσεις ἱεράρχης, τὸν ὅποιον ἡ “Ἀκρόπολις” ἀναγορεύει σήμερον “Κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας” παρὰ τὸ Σύνταγμα, τὸ ὅποιον τοιαύτην κεφαλὴν κηρύττει μόνον τὸν Χριστόν, [...] ὡς νὰ ἡτο ἡ κεφαλὴ τῶν πιστῶν τεχνητὴ καὶ πρόσκαιρος, ἐκ προχείρου ὅλης. Τί θ' ἀκούσωμεν ἀκόμη!»⁷⁶. Νομίζομε, δὲν χρειάζονται ίδιαίτερα σχόλια στοὺς μεστοὺς αὐτοὺς λόγους τοῦ Ἀλ. Παπαδιαμάντη, πού, κατὰ τὴν προσφιλῆ του συνήθεια καυτηριάζει τὰ κακῶς κείμενα μὲ γνώμονα τὴν ἐλληνορθόδοξη παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας.

Ἐκτὸς τοῦ Ἀ. Παπαδιαμάντη, τὴν ἀντίθεσή τους πρὸς κάθε ἀπόπειρα διαστρεβλώσεως τῆς ἔθνικῆς μας μουσικῆς ἔξεφρασαν μὲ ἐπιστολές τους καὶ γνωστοὶ ψάλτες καὶ μουσικοδιδάσκαλοι τῆς ἐποχῆς. Ὁ Κωνσταντίνος Παναγιωτίδης ἀναφέρει μεταξὺ τῶν ἄλλων σὲ ἐπιστολήν του, ποὺ δημοσιεύεται σὲ γνωστὴ ἐφημερίδα: «...Πιστεύω νὰ μὴ ἀνεχθῇ ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν τὴν μεταβολὴν τῆς Ἐκκλησίας του, ἐν ᾧ διετηρήθη καὶ διατηρεῖται τὸ ίδεωδες αὐτοῦ, εἰς θέατρον»⁷⁷. Καὶ συνεχίζει, ἀπευθύνοντας ἀγωνιώδη ἔκκληση: «Τὴν λύσιν προσέτι τοῦ ζητήματος ὑπὲρ τῆς πατρίου μας βυζαντινῆς μουσικῆς ἐν ᾧ ἀνετράφημεν καὶ ἐγαλούχηθημεν τὰ νάματα τῆς ὁρθοδοξίας μέχρι χθὲς καὶ ἡ ὅποια ἔξακολουθεῖ ἔτι, διότι οἱ ἀληθεῖς Ἑλληνες δὲν ἔλειψαν ἀκόμη, ν' ἀνυψῆ τοὺς Χριστιανοὺς ἐν τῇ δούλῃ Ἑλλάδι πρὸς ἔθνικὰ ἵερὰ ίδεώδη, ἀναμένω καὶ ἐκ τῆς εὐθαρσοῦς στάσεως τὴν ὅποιαν θὰ λάβουν οἱ ψάλται ὅλων τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν. Ἄν ύπάρχει εἰς αὐτοὺς σπινθήρ τις πατριωτισμοῦ καὶ ἔθνικου μεγαλείου, τώρα θὰ φανῆ»⁷⁸. Ἐπίσης δι χοράρχης τοῦ Ἱ. Ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Καρύτση, Γ. Δεϊμέζης, μὲ ἐπιστολή του σὲ Ἱ. Ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Καρύτση, Γ. Δεϊμέζης, μὲ ἐπιστολή του σὲ Ἱ. Θ. Σακελλαρίδη⁸⁰. Τέ-

76. Ἐμπρός, 14-5-1902, σσ. 2-3.

77. Ἀκρόπολις, 16-5-1902, σ. 2.

78. Ἀκρόπολις, ὁ.π.

79. Ἀστραπή, 18-5-1902, σ. 3.

80. Γιὰ τὸν Γ. Δεϊμέζη, δι όποιος διηύθυνε τὸν Εὑρωπαϊκὸ χορὸ τοῦ ἀναφερθέντος ναοῦ, ἡ μουσικὴ ἐφημ. Φόρμιγξ δὲν ἐπεφύλασσε καὶ τόσο εὐνοϊκὰ σχόλια, μὲ ἀφορμὴ δηλώσεις του στὴν ἐφημ. Καιροί — δτι δηλ. οἱ βυζαντινοὶ ψάλτες δὲν μποροῦν νὰ φύγουν στὸ ὄψος ποὺ ἔφθασε ἡ Εὑρωπαϊκὴ μουσικὴ καὶ δτι ἡ κατάργηση τῆς τετραφωνίας δίκαιον δ μουσικολογιώτατος οὗτος κύριος, ἀφοῦ ἡ κρίσις του αὕτη, ὡς ὁ ἴδιος λέγει, προέρχεται ἐκ τῶν τεχνικῶν του πεποιθήσεων, αἱ δοῦιαι πᾶν ἄλλο δύνανται νὰ ὀνομα-

λος, διευθυντής τῆς μουσικῆς ἐφημερίδας «Φόρμιγξ», Ιωάννης Θ. Τσώκλης, συντάσσει τὸ κατωτέρω σχόλιο γιὰ τὴν Μουσικὴν Ἐταιρείαν, ὅποια ὡς «Ἐταιρεία τῶν Πατρίων» ἔχει ύποσχεθῆ ὅτι θὰ καταβάλλῃ «μεγίστην μέριμναν ὑπὲρ τῶν διαφόρων γνωρισμάτων τοῦ ἑθνικοῦ ἡμῶν βίου»⁸¹: «...Πρὸς τίνα σκοπὸν ὅλαι αὗται αἱ σωτήριοι ὄντως νουθεσίαι καὶ τὰ τόσα σοφώτατα ἀληθῶς παρακελεύσματα τῆς Ἐταιρείας ταύτης, ὅταν αὕτη ἵσταται ἀπαθῆς βλέπουσα δύο ἥ τρία πρόσωπα ἀπεκδύμενα τὸν ἴδιον περικαλλῆ καὶ ζηλευτὸν χιτῶνα καὶ περιβαλλόμενα ἀρλεκίνου περιβόλην, ἐνῷ δύναται νὰ προβάλῃ τούτοις διὰ τὴν ἀφρονεστάτην ταύτην πρᾶξιν τῶν οὐχὶ παρακελεύσματα πλέον καὶ νουθεσίας ἀλλὰ τὸν ἰσχυρότατον αὐτῆς γρόνθον; Πρὸς τί τότε ὅλος ὁ ὑπὸ τῆς Ἐταιρείας ταύτης δημιουργούμενος πάταγος περὶ ἐπαναφορᾶς ἐπὶ τοῦ καθόλου ἡμῶν βίου τῶν πατρίων ἡθῶν καὶ ἐθίμων [...] ὅταν ἡ Ἐταιρεία αὕτη τῶν πατρίων δὲν λαμβάνῃ μέριμναν καὶ περὶ ἐκείνου ὅπου ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ ἑθνικοῦ ἡμῶν χαρακτῆρος, τῆς ἑθνικῆς δηλονότι μουσικῆς;»⁸²

3) Λοιπὲς ἀντιδράσεις.

“Ολη αὕτη ἡ συζήτηση ποὺ ἀναπτύχθηκε κατ’ ἀρχὴν μὲ τὶς δηλώσεις τῶν συμμετεχόντων στὸ ἐπεισόδιο τῆς Μουσικῆς Ἐταιρείας καὶ κατόπιν μὲ τὶς ἐπιστολές καὶ τὰ ἄρθρα τῶν εἰδικῶν, δὲν ἀφησε ἀνεπηρέαστο τὸν πιστὸν λαὸν ποὺ προσέρχεται στοὺς Ἱ. Ναούς, καθὼς καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ Συμβούλια τῶν Ναῶν τούτων. Ἐτσι, δπως διαβάζομε στὶς ἐφημερίδες: «Οἱ ἐπίτροποι τοῦ ναοῦ Ἀγ. Εἰρήνης ἔνθα ψάλλονται ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι διὰ τετραφωνίας, ἐπιθυμοῦντες δπως μὴ δοθῇ ἀφορμὴ ἐπεισοδίου κατὰ τὴν Θείαν Λειτουργίαν τὴν προσεχῆ Κυριακήν, ἀπεφάσισαν, ἵνα ὀλόκληρος ἡ ἀκολουθία ψαλῇ διὰ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς»⁸³. Ἐνῷ, μετὰ ἀπὸ λίγες ἡμέρες, στὸν ἴδιο πάλι ναό: «Μετὰ

σθῶσιν ἡ τεχνικαὶ πεποιθήσεις, ἀφοῦ δὲ κύριος οὗτος πολλάκις ἀπὸ τοῦ στασιδίου του βασανίζεται νὰ ἔξενρη τὸν ἥχον τοῦ τροπαρίου τὸ ὄποιον μέλλει νὰ ψάλλῃ». Ἀναφέρει ἐπίσης ἡ ἐν λόγῳ ἐφημ. ὅτι, ὅταν λειτουργοῦσε στὸν Ἱ. Ναὸ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου δὲ Μητρ. Δημητριάδος Γρηγόριος, ἀπείλησε νὰ διακόψῃ τὴν ἀκολουθίαν δὲν ἀντικαθίστατο δὲν λόγῳ ἱεροψάλτης. Τέλος, ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ δὲν βλάπτει ὑλικῶς τὴν Ἐκκλησίαν, — διατείνεται ἡ ἐφημ., — δπως συνάγεται ἐκ τῶν εἰσπράξεων τῶν ναῶν στοὺς δποίους καὶ οἱ δύο Θ. Λειτουργίες ψάλλονται διὰ τῆς Βυζαντινῆς καὶ ὅχι τῆς τετραφώνου μουσικῆς. Βλ. Φόρμιγξ, Ἐτος Α', Αριθμ. 16, 27 Μαΐου 1902, σ. 4.

81. Ἀκρόπολις, 18-5-1902, σ. 3. Ἀρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο, «Η Βυζαντινὴ Μουσικὴ καὶ ἡ Ἐταιρεία τῶν “Πατρίων”».

82. Ἀκρόπολις, δ.π.

83. Ἐμπρός, 17-5-1902, σ. 3.

τὸν ἐγερθέντα τὰς ἡμέρας αὐτὰς θόρυβον καὶ τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ χρι-
στιανικοῦ πληρώματος κατὰ τῆς τετραφύνου ἐν τοῖς ναοῖς μουσικῆς,
πρῶτοι οἱ ἐπίτροποι τοῦ ναοῦ τῆς ἀγίας Εἰρήνης κατήργησαν αὐτήν.
Οὕτω δὲ οἱ ψάλται καὶ ὁ χορὸς κατῆλθον ἀπὸ τὸν γυναικωνίτην, ὅπου
ὑπὸ καφάσια ἔψαλλον καὶ ἐστήθησαν πάλιν τὰ δύο στασίδια τοῦ δεξιοῦ
καὶ ἀριστεροῦ ψάλτου καὶ ἥρχισε ψαλλομένη ἡ Βυζαντινὴ Ἐκκλησια-
στικὴ μουσικὴ»⁸⁴. Στὴν Καλαμάτα ἐπίσης, ὁργανώθηκε μεγάλο συλλα-
λητήριο ὑπὲρ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς. Σ' αὐτὸ μίλησε θαυμάσια γιὰ
τὴν μουσικὴ διηγηματική πολιτευτής Καλαμῶν Δ. Τζάνες, ἐνῷ στὸ τέλος
καταρτίστηκε ψήφισμα-ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πρόεδρο τῆς Μουσικῆς Ἐ-
ταιρείας Π. Βαλαωρίτη καὶ τὸν καθηγητὴ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς Ἡ.
Θ. Σακελλαρίδη, γιὰ νὰ καταργηθῇ ἡ χρήση τῆς τετραφύνου μουσικῆς
καὶ νὰ πάψῃ κάθε ἀπόπειρα διαστρεβλώσεως της⁸⁵. Τέλος, μετὰ τὴν Ἀ-
θήνα καὶ τὴν ἐπαρχία, καὶ στὸν Πειραιᾶ οἱ ἐπίτροποι τοῦ Μητροπολι-
τικοῦ Ναοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδος δήλωσαν ὅτι, κατόπιν τῆς γενικῆς κα-
τακραυγῆς τοῦ Τύπου καὶ ὅλης τῆς κοινωνίας κατὰ τῆς τετραφύνου,
ἀπεφάσισαν νὰ καταργήσουν τὴ μουσικὴ αὐτὴ ἀπὸ τὸν Ἡ. Ναό⁸⁶.

4) Ἀντιδράσεις Ἱεροψαλτικοῦ κόσμου.

Οἱ Ἱεροψάλτες τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς ἐπαρχίας, ὡς ζωντανοὶ φορεῖς
τῆς πατρῷας Βυζαντινῆς μουσικῆς παρακολουθοῦσαν προσεκτικὰ τὴν
ἔξέλιξη τῶν γεγονότων καὶ ἔξέφραζαν τὴν εὐαρέσκεια καὶ τὴ συμπαρά-
στασή τους πρὸς τὸν Ν. Λεβίδη ἀλλὰ καὶ πρὸς κάθε ὑπέρμαχο τῆς πα-
τροπαραδότου μουσικῆς. Ἀκόμη καὶ οἱ νέοι μαθητευόμενοι Ἱεροψάλτες
συμμετεῖχαν σ' αὐτὴ τὴν ἐκστρατεία ὑπὲρ τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς. Οἱ
μαθητὲς λ.χ. τοῦ Συλλόγου «Ιωάννης ὁ Δαμασκηνὸς» ἔξέφρασαν σὲ
ἔφημερίδα τὶς εὐχαριστίες τους γιὰ τὴν ὑποστήριξή της στὴ Βυζαντινὴ
μουσικὴ, μὲ τὴ δημοσίευση σχετικῶν ἄρθρων καὶ ἐπιστολῶν⁸⁷. Ἡ
στάση τοῦ Λεβίδη στὸ μουσικὸ ζήτημα προκαλεῖ τὸν ἐνθουσιασμὸ τοῦ
κόσμου, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμεῖ καὶ δημοσίως νὰ τὸν συγχαρῇ γιὰ τὸν πα-
τριωτισμό του. Τὸ κατωτέρω συγχαρητήριο, ὑπογράφει μία φιλόμουσος
ὅμηγυρις ἀποτελουμένη ἀπὸ διακόσια εἴκοσι ὅκτω ἄτομα: «Διὰ τὴν
σθεναρὰν διαμαρτύρησιν ὑμῶν κατὰ τῆς προσγενομένης βεβηλώσεως
τῆς Ἐθνικῆς ἡμῶν Μουσικῆς ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Μουσικῆς Ἐταιρίας
ἐκφράζομεν ὑμῖν δημοσίᾳ τὰ διάπυρα ἡμῶν συγχαρητήρια, εὐχόμενοι

84. Ἀκρόπολις, 22-5-1902, σ. 3. Βλ. καὶ Ἐμπρός, 22-5-1902, σ. 3.

85. Ἑστία, 25-5-1902, σ. 3. Βλ. καὶ Φόρμιγξ, Ἔτος Α', Ἀριθμ. 16, 27-5-1902, σ. 4.

86. Φόρμιγξ, δ.π. Βλ. καὶ Ἐμπρός, 31-5-1902, σ. 2.

87. Ἀκρόπολις, 17-5-1902, σ. 2.

ὅπως συνεχίσητε τὸν ὑπὲρ τῆς μουσικῆς μας εὐγενῆ καὶ ἔθνικὸν ἄμα ἀγῶνα περιφρονοῦντες ἐκείνους, οἵτινες μὴ διακρίνοντες τὰ δόθνεῖα καὶ ἀλλότρια τῶν ἴδιων καὶ πατρίων μηδὲ τὴν δύναμιν καὶ σημασίαν τῶν ἔθνικῶν ἡμῶν θησαυρῶν ἥθελησαν ν' ἀποδώσωσιν εἰς τὴν ὅντως ἔθνικὴν ταύτην διαμαρτύρησιν ὑμῶν χροιὰν ἀλλοίαν τῶν γνωστῶν τῷ Ἑλληνικῷ Λαῷ πατριωτικῶν αἰσθημάτων σας»⁸⁸. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἵεροψάλτες τῶν Πατρῶν ἀποστέλλουν συγχαρητήριο μήνυμα πρὸς τὸν Ν. Λεβίδη, τὸ δόπιο ἀναφέρει: «Καθῆκον ἱερὸν ἐπιτελοῦντες συγχαίρομεν ὑμῖν ἐγκαρδίως δι' εὐγενῆ ἀγῶνα, δν ἀνελάβετε ὑπὲρ διασώσεως τῆς πατρώας ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς κινδυνευούσης ἀποκλεισθῆναι τῶν ἀγίων τοῦ Θεοῦ ἐκκλησιῶν ὑπὸ τῶν θηριωδῶν ὁρυγμῶν τῆς λεγομένης τετραφῶνος μουσικῆς, ἥτις ἀπὸ πολλοῦ εἰσπηδήσασα εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ παρὰ τὰς ἱερὰς αὐτῆς παραδόσεις καὶ τὰς νομίμους τοῦ κράτους διατάξεις κινδυνεύει νὰ μεταβάλῃ τοὺς θείους ἐκκλησιαστικούς ὕμνους εἰς θυμελικὰς φόδάς»⁸⁹.

'Ἐπισφράγισμα λαμπρὸν τῶν ἐπὶ μέρους αὐτῶν ἀντιδράσεων τοῦ ἱεροψαλτικοῦ κόσμου ἀποτελεῖ ἡ συνέλευση τῶν ἱεροψαλτῶν τῆς Ἀθήνας, τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῶν περιχώρων, ἡ δόπια πραγματοποιήθηκε, κατόπιν γενικῆς προσκλήσεως, στὴν αἱθουσα τοῦ Συλλόγου «Ἐθνικὴ Μοῦσα». Ἐκεῖ, περισσότεροι ἀπὸ ἑκατὸν ψάλτες συσκέφθηκαν γιὰ τὸ φλέγον μουσικὸ ζήτημα καὶ στὸ τέλος ἀποφάσισαν νὰ συντάξουν δύο ψηφίσματα, ἕνα πρὸς τὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἕνα πρὸς τὸ Δήμαρχο Ἀθηναίων ΣΠ. Μερκούρη. Μὲ τὰ ψηφίσματα αὐτὰ προέτρεπαν τὶς δύο ἀρχὲς νὰ ἐπιδιώξουν, μὲ ἀνάλογες ἐνέργειές τους, τὴν παντελῆ κατάργηση τῆς τετραφῶνου ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς Ναούς, μετὰ τὴν τόσο πανηγυρικῶς ἐκδηλωθεῖσαν ὑπὲρ τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς κοινὴ γνώμη⁹⁰. Τὰ κείμενα τῶν ψηφισμάτων ποὺ κατήρτισαν οἱ ἱεροψάλτες ἔχουν ὡς ἔξῆς:

88. Ἀκρόπολις, 20-5-1902, σ. 2.

89. Ἐμπρός, 21-5-1902, σ. 3. Στὴν ἵδια ἐφημερίδα, τὴν ἐπομένη ἡμέρα δημοσιεύεται καὶ νέο τηλεγράφημα ἐκ τῶν ἱεροψαλτῶν τῶν Πατρῶν καὶ πάλι, ἀπευθυνόμενο πρὸς τὸν Λεβίδη: «Ἐκφράζοντες ὑμῖν τὴν ἀπειρον εὐγνωμοσύνην ἐπὶ τῇ εὐγενεῖ πρωτοβουλίᾳ, ἦν ἀναλάβετε ὑπὲρ τῆς πατρώας ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν μουσικῆς, εὐχόμεθα ἐγκαρδίως, ἵνα ἔξελθητε νικητὴς τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος, δν ὡς γνήσιον τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς Πατρίδος τέκνον ἀνελάβετε». Βλ. Ἐμπρός, 22-5-1902, σ. 3.

90. Φόρμιγξ, Ἔτος Α', Ἀριθμ. 16, 27-5-1902, σσ. 1-2. Βλ. καὶ Ἀκρόπολις, 27-5-1902, σ. 2, καθὼς καὶ Ἀστραπὴ 29-5-1902, σ. 2. Ἡ σύσκεψη αὐτὴ πραγματοποιήθηκε τὴν 26η Μαΐου 1902.

α) «Πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἑκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἐνταῦθα.

Οἱ ἱεροψάλται Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ περιχώρων συνελθόντες καὶ διασκεψάμενοι περὶ τοῦ κατ’ ἔξοχὴν ἐθνικοῦ ζητήματος τῆς Ἑκκλησιαστικῆς μας Μουσικῆς ἐγγνωμάτευσαν καὶ παρεδέξαντο, ὅτι ἡ τετραφωνία ἀντιβαίνοντα τοῖς Ἑκκλησιαστικοῖς θεσμοῖς, τῇ Ἑκκλησιαστικῇ ὑμνογραφίᾳ καὶ τῇ καθόλου Ἐθνικῇ ἡμῶν φιλολογίᾳ πρέπει νὰ παύσηται ὑφισταμένη ἐν ταῖς Ἑκκλησίαις τῆς Ἐλευθέρας Ἑλλάδος· αἱ δὲ ἐπιθυμίαι ἐνίων, ἀνατραφέντων ἐν τῇ Ἐσπερίᾳ, περὶ καθιερώσεως ἐν τοῖς Ναοῖς τῆς τετραφώνου δὲν πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ’ ὅψιν, διότι οἱ Ἑκκλησιαστικοὶ θεσμοὶ καὶ αἱ θρησκευτικαὶ διατάξεις εἶναι ἐκ τῶν ἀναλλοιώτων ἐκείνων θεσμῶν οἵτινες συνεχόνται στερρῶς μετὰ τοῦ ἐθνισμοῦ ἡμῶν. Διὰ ταῦτα καθικετεύονται τὴν Ἱερὰν Σύνοδον καὶ ἐκφράζουσι τὴν εὐχήν, ὅπως Αὕτη ἐν τῇ περινοίᾳ καὶ τῷ πατριωτισμῷ αὐτῆς ἐκδῷ ἀπόφασιν σύμφωνον πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς Πατρίδος καὶ τῆς Ἑκκλησίας καὶ πρὸς τὰ ἐκδηλωθέντα αἰσθήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ὑπὲρ τῆς πατρίου ἡμῶν Μουσικῆς.»⁹¹

β) «Πρὸς τὸν ἀξιότιμον καὶ λαοφιλὴ Δῆμαρχον Ἀθηναίων κ.κ. Σπυρίδωνα Μερκούρην. Ἐνταῦθα.

Οἱ ἱεροψάλται Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ περιχώρων συνελθόντες καὶ βουλευσάμενοι περὶ τῆς Ἐθνικῆς ἡμῶν Μουσικῆς, τῆς ἐπικρατήσεως αὐτῆς ἐν τοῖς ἱεροῖς ἡμῶν Ναοῖς καὶ παύσεως τῆς ἔνης καὶ δθνείας τετραφώνου, ὑφισταμένης ἐν αὐτοῖς, ὡς ἀπαδούσης πρὸς τὰς Ἑκκλησιαστικὰς διατάξεις καὶ τὸν ἐθνικὸν ἡμῶν χαρακτῆρα ἐκφράζομεν ὑμίν τῷ κατ’ ἔξοχὴν ἐθνικῷ ἀνδρὶ τὴν διάπυρον εὐχὴν ἡμῶν τε καὶ σύμπαντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως, ὡς προϊστάμενος τῶν Ἑκκλησιαστικῶν Συμβουλίων, καταργήσῃ τὴν ἀτόπως εἰσαχθεῖσαν ἐν τοῖς Ἱεροῖς Ναοῖς τετράφωνον μουσικήν. Ἐστε δὲ βέβαιος, Κύριε Δῆμαρχε, ὅτι ἐπὶ τῷ τοιούτῳ κατ’ ἔξοχὴν ἐθνικῷ ὑμῶν ἔργῳ θὰ ἀποσπάσῃ τὴν Ἐθνικὴν εὐγνωμοσύνην τοῦ Πανελλήνιου.»⁹²

Μετὰ τὴ σύνταξην καὶ ὑπογραφὴ τῶν ψηφισμάτων αὐτῶν, ἀπὸ ὅλους τοὺς παρευρεθέντες ψάλτες Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ περιχώρων, συστήθηκε ἐπιτροπή⁹³, ἡ ὁποία ἀνέλαβε νὰ ἐπιδώσῃ αὐτὰ στὴν Ἱερὰ Σύνοδο

91. Φόρμιγξ, δ.π. Σημειωτέον ὅτι τὸ πρωτότυπον τοῦ ψηφίσματος τούτου, φυλάσσεται ἀκόμη στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἱ. Συνόδου. Τοῦ κειμένου ἐπονται 35 ὑπογραφὲς ἱεροψαλτῶν, ὁ δὲ γραμματεὺς τῆς Συνόδου ἐσημείωσεν ἐπ’ αὐτοῦ τὴν ἡμερομηνία παραλαβῆς: «ἔλ. 28 Μαΐου 1902».

92. Φόρμιγξ, δ.π.

93. Ἡ ἐπιτροπὴ ἀπετελεῖτο ἀπὸ τούς: Ἀθ. Σακελλαριάδη, Χρ. Βλάχο, Μ. Μελισσόπουλο, Ἰ. Δούκα, Ἄ. Φιλίππου, Ἰ. Φιλιππίδη καὶ Ἰ. Θ. Τσάκλη.

καὶ στὸ Δήμαρχο Ἀθηναίων. Τὸ ψήφισμα πρὸς τὸ Δήμαρχο δόθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴν τὴν ἴδια ἡμέρα στὸ σπίτι τοῦ Δημάρχου, ὅπου ἐκτὸς τῆς ἐπιτροπῆς, προσῆλθον ὄλοι οἱ Ἱεροψάλτες καὶ πλῆθος κόσμου⁹⁴. Ὁ Δήμαρχος εὐχαρίστησε τὴν ἐπιτροπὴν καὶ ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα γιὰ νὰ καταργηθῇ ἡ τετράφωνος μουσική, πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ εὐγενὴ πόθο δλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐπιτροπὴ ἀνακοίνωσε τὴν ὑπόσχεση αὐτὴ τοῦ Δημάρχου στὸν κόσμο ποὺ εἶχε συγκεντρωθῆ ἔξι ἀπὸ τὸ σπίτι του, ὁ ὄποιος τὴν ὑποδέχθηκε μὲν ζητωκραυγὲς καὶ ζωηρὰ χειροκροτήματα⁹⁵. Τὴν ἐπομένη ἡμέρα ἡ ἐπιτροπὴ ἐπέδωσε τὸ δεύτερο ψήφισμα πρὸς τὴν Ἱερὰ Σύνοδο⁹⁶. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἀνακοίνωσε ὅτι συμφωνεῖ μὲν τὴν κοινὴ γνώμη καὶ τάσσεται σαφῶς ὑπὲρ τῆς πατροπαραδότου Βυζαντινῆς Μουσικῆς.

5) Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἑκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ ἐκ μέρους τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἑκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀντίδραση στὸ ψήφισμα τοῦτο καὶ ἡ ἐπίσημη πλέον διευθέτηση τοῦ δημιουργηθέντος μουσικοῦ ζητήματος δὲν ἄργησε νὰ ἔλθῃ. Στὰ πρακτικὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς 29ης Μαΐου 1902 διαβάζομε: «...εἴτα ἀπεφασίσθη νὰ ἐκδοθῇ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς ἀνὰ τὸ κράτος ἱεράρχας καὶ ἐπισκοπικὰς ἐπιτροπὰς περὶ μουσικῆς, δι' ἡς συνιστᾶται αὐτοῖς, ὅπως μεριμνήσωσιν ἐπιμελῶς ὑπὲρ τῆς τηρήσεως τῆς Ἑλληνικῆς Βυζαντιακῆς Ἑκκλησιαστικῆς μουσικῆς, μέχρις οὗ κατορθωθῇ ἡ ἵδρυσις εἰδικῆς μουσικῆς σχολῆς πρὸς ἐκπαίδευσιν Ἱεροψαλτῶν δυναμένων νὰ γάλλωσιν ὡς ἐμπρέπει εἰς τὸν σκοπόν, τὸν διὰ τῆς μουσικῆς ἐπιδιωκόμενον ἐν τῇ Ἑκκλησίᾳ. Σχετικῶς πρὸς ταῦτα ἐκρίθη δι' ἐγγράφου νὰ παρακληθῇ τὸ Ὑπουργεῖον νὰ λάβῃ σύντονα μέτρα περὶ ἵδρυσεως εἰδικῆς μουσικῆς σχολῆς, ἀφ' οὗ φροντίσῃ νὰ ἔξεύρῃ τὰ πρὸς τοῦτο μέσα...»⁹⁷.

94. Ἡ ἐπίδοση τοῦ ψηφίσματος πρὸς τὸν Δήμαρχο ἔγινε ἀφοῦ ὁ Ἀθ. Σακελλαριάδης προσεφώνησε ὡς ἔξῆς: «Κύριε Δήμαρχε, ἐντολῇ τῶν ἐνταῦθα καὶ Πειραιεῖ Ἱεροψαλτῶν παρουσιαζόμεθα τὴν στιγμὴν ταύτην ἐνώπιον ὑμῶν, ὅπως [...] ἐκφράσωμεν ὑμῖν τὴν κοινὴν τῶν Ἱεροψαλτῶν ἐπιθυμίαν περὶ τῆς λήψεως ὑφ' ὑμῶν, ὡς προέδρου ἀπάντων τῶν Ἑκκλησιαστικῶν Συμβουλίων τῶν Ἱερῶν ναῶν τῆς πρωτευούσης, μέτρων πρὸς κατάργησιν τῆς τετραφώνου μουσικῆς τῆς τόσον πανηγυρικῶς κατ' αὐτὰς καταδικασθείσης πλέον ὑπὸ τῆς κοινῆς γνώμης». Βλ. Φόρμιγξ, δ.π., σ. 2.

95. Φόρμιγξ, δ.π.

96. Αὐτὴ τὴν φορὰ προσεφώνησε ὁ Χρ. Βλάχος. Βλ. Φόρμιγξ, δ.π.

97. Σὲ ἄλλο φύλλο τῶν πρακτικῶν ἀναγράφεται: «Ἀνεγνώσθη ἀναφορὰ ἐφ' ἀπλοῦ χάρτου τῶν Ἱεροψαλτῶν τῶν Ἀθηνῶν τε καὶ Πειραιῶς καὶ τῶν περιχώρων, ἀπὸ 26 Μαΐου [...] πρὸς τὴν Σύνοδο περὶ καταργήσεως τῆς τετραφώνου μουσικῆς ἐν τοῖς Ἱεροῖς Ναοῖς». Καὶ παρακάτω: «Ἐξεδόθη Ἐγκύκλιος συνιστῶσα τοῖς ἐπισκόποις ἵνα μεριμνήσωσι περὶ

Πράγματι ἡ Ἰ. Σύνοδος τῆς Ἑκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἔξεδωκε τὴν ὑπὸ ἀριθμὸν 4178 ἐγκύκλιον «Περὶ τηρήσεως τῆς Βυζαντινῆς Ἑκκλησιαστικῆς μουσικῆς»⁹⁸. Μὲ τὴν ἐγκύκλιον αὐτὴ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ὁλοκληρώνεται οἱ ἀγώνας ὑπὲρ τῆς πατρῷας Βυζαντινῆς μουσικῆς, ἀφοῦ τὸ ἐπίσημο ὄργανο τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλλαδικῆς Ἑκκλησίας πῆρε θέση εὐνοϊκή, συνιστώντας τὴν κατάργηση τῆς τετραφόνου μουσικῆς, τὴ διάδοση τῆς Βυζαντινῆς καὶ τὴ δημιουργία Σχολῶν γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑθνικῆς μουσικῆς. Ἐπιτυγχάνεται ἔτσι λαμπρὴ νίκη τῆς «πατρίου Μουσικῆς», ὅπως διακηρύσσει πρωτοσέλιδος τίτλος ἐφημερίδος τῆς ἐποχῆς, ὅπου διθυραμβικὸ ἄρθρο ἀναφέρει μὲ ἄκρατο ἐνθουσιασμό, ἀκολουθώντας τὸν τύπο τοῦ κατηχητικοῦ λόγου τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: «Οσοι ἀπὸ τόσων ἐτῶν ἡγωνίζοντο μεμονομένως (sic) ἐν τε ταῖς ἴδιαιτέραις συζητήσεσι καὶ ἐν τῇ δημοσιογραφίᾳ ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς Ἱερᾶς ἡμῶν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, τῆς βυζαντιακῆς, τῆς Ἱερᾶς παρακαταθήκης τῶν προγόνων ἡμῶν, [...] ἃς δρέψωσι νῦν τοὺς καρποὺς τῶν ἀγώνων καὶ μόχθων αὐτῶν. Οσοι ἄλλοι φιλοπάτριδες, φιλόμουσοι καὶ ὅρθιοφρονοῦντες διαπνέονται ὑπὸ τοῦ ἑθνικοῦ φρονήματος καὶ ὑπὸ τῆς συναισθήσεως τῆς θείας ἀποστολῆς τοῦ ἡμετέρου ἔθνους ἃς χαρῶσιν καὶ οὗτοι μετὰ τῶν πρώτων. Οσοι ἱεροψάλται καὶ κληρικοὶ καὶ φιλακόλουθοι χριστιανοί, τῶν ὅποιων τὸ λεπτὸν οὓς συνείθισεν ἐκ παιδικῆς ἡλικίας νὰ εὑρίσκῃ τέρψιν καὶ ἀγαλλίασιν εἰς τὴν πατροπαράδοτον πάτριον μουσικήν μας [...] ἃς σκιρτήσωσι καὶ αὐτοὶ ἐκ χαρᾶς»⁹⁹.

6) Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο.

Παρὰ τὴν εὐφρόσυνη ἀτμόσφαιρα τῆς χαρᾶς καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ποὺ δημιούργησε ἡ εὐνοϊκὴ ἐγκύκλιος τῆς Συνόδου, τὸ ἀνήσυχο πνεῦμα τοῦ Ν. Λεβίδη δὲν ἥταν δυνατὸν νὰ ἐπαναπαυτῇ. Γιὰ περισσότερη σιγουριὰ στέλνει στὴν Α.Θ.Π. τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Ἰωακεὶμ τὸν

τῆς τηρήσεως τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἐξεδόθη καὶ ἔγγραφον πρὸς τὸ Ὅπουργεῖον ἵνα φροντίσῃ περὶ ἰδρύσεως μουσικῶν σχολῶν». Ἐπιθυμῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς νὰ ἐκφράσω θερμές εὐχαριστίες πρὸς τὴν Ἰ. Σύνοδο τῆς Ἑκκλ. τῆς Ἑλλάδος, τὸν Ἀρχιγραμματέα αὐτῆς, π. Δαμασκηνὸ Καρπαθάκη καὶ τὸν ὑπεύθυνο τῶν ἀρχείων τῆς Ἰ. Συνόδου, π. Ἡλία Μαρκαντώνη, γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἀδειας μελέτης τῶν ἀρχείων τῆς Ἰ. Συνόδου.

98. Τὸ κείμενο τῆς Ἑγκυκλίου δημοσιεύεται στὶς ἐφημερίδες: Ἀκρόπολις, 31-5-1902, σ. 2 καὶ Ἐστία, 30-5-1902, σ. 3. Μέρος τῆς Ἑγκυκλίου δημοσιεύει ἡ ἐφημ. Ἐμπρός, 31-5-1902, σ. 2. Ἐπίσης ἡ Ἑγκύκλιος δημοσιεύεται στά: Γ. Παπαδοπούλου, Ἰστορικὴ Ἐπισκόπησις..., σ. 313-314 καὶ Αἱ Συνοδικαὶ Ἑγκύκλιοι (1901-1933), Τόμ. Α', Ἀθῆναι 1955, σ. 21-22.

99. Φόρμιγξ, ὅ.π., σ. 1.

Γ' ἐπιστολή, μὲ τὴν δποία ζητεῖ τὴν γνώμη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὸ ἀνακινηθὲν μουσικὸ ζήτημα¹⁰⁰. Ὁ Πατριάρχης ἀπαντᾶ στὸν Λεβίδη ὅτι διεβίβασε τὴν ἐπιστολή του στὸν Μουσικὸ Σύλλογο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δ ὁποῖος θὰ γνωμοδοτήσῃ ἐπὶ τοῦ περιεχομένου της, καὶ κατόπιν θὰ δοθῇ πλήρης ἀπάντηση ἐπὶ τοῦ ζητήματος¹⁰¹. Ἐτσι, μετὰ ἀπὸ λίγες ἡμέρες, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀπαντᾶ στὰ ἔρωτήματα τοῦ Ν. Λεβίδη, ὡς ἔξῆς: «...δον μὲν ἀφορᾷ τὴν χρῆσιν ὀργάνου ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς, [...] αὗτη ἐπιτρέπεται μόνον πρὸς ἐκγύμνασιν τῶν ἱεροψαλτῶν, ἥτοι διακανόνισιν (sic) τῆς βάσεως τῆς μουσικῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἄσμάτων, οὐχὶ δὲ καὶ πρὸς πλήρη τῶν ἱεροτελεστιῶν ἐκτέλεσιν· ἄλλαις λέξεσιν [...] ἡ χρῆσις μουσικοῦ ὀργάνου ἡ κυμβάλου ἀπαγορεύεται ἐν τοῖς ἱεροῖς ἡμῶν ναοῖς· συναπεφάνθη δὲ ὅτι ἐπιτρέπεται ἡ χρῆσις αὐτοῦ μόνον πρὸς διακανόνισιν (sic) τῆς βάσεως τῶν μουσικῶν σημείων, καθόσον, ὡς εἶνε τοῦτο ἥδη γνωστόν, πρό τινων ἥδη ἐτῶν κατεσκευάσθη ὑπὸ ἀρμοδίων προσώπων ἐνταῦθα ἐπὶ τούτῳ ὅργανον, δπερ ψαλτήριον ἀπεκάλεσαν καὶ οὐτινος τὴν χρῆσιν ἐπέτρεψεν ἡ Μ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία¹⁰². «Οσον δ'

100. Ὁ Λεβίδης ζητοῦσε τὴν γνώμη τοῦ Πατριαρχείου ἀφ' ἐνδὸς μὲν ὡς πρὸς τὴν χρήση τῆς τετραφώνου μουσικῆς στοὺς Ἱ. Ναούς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα συνοδείας ὀργάνου κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὅμνων. Βλ. *Φόρμιγξ*, 'Ἐτος Α', Ἀριθ. 21, 10-8-1902, σ. 4. Πρβλ. *Φόρμιγξ*, 'Ἐτος Α', Ἀριθμ. 19-20, 1/15-7-1902, σ. 8.

101. *Φόρμιγξ*, ὅ.π. Βλ. καὶ Παράρτημα 'Ἐκκλ. Ἀλήθειας [Ἐργασίαι Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσικοῦ Συλλόγου], Τεῦχ. Ε', Κων/πόλις 1902, σ. 90-91.

102. Τὸ ὅργανο αὐτό, τὸν Ψαλτῆρα, κατεσκεύασε στὴν Κωνσταντινούπολι δ Ἀρχιμ. Γερμανὸς Ἀφθονίδης μὲ τὴ συνεργασία τοῦ δασκάλου Ἡλία Τανταλίδου, τοῦ Ἀνδρ. Σπαθάρη καὶ τοῦ Γεωργίου Βιολάκη, πρωτοψάλτου τῆς Μ. Ἐκκλησίας. Τὸ ὅργανο τοῦτο ἐπίσης ἔγινε αἴτια νὰ ἐπέλθῃ παρεξήγηση, ὅταν στὴν Ἀθήνᾳ ἐφθασε τὸ πρόγραμμα τῶν ἔξετάσεων τῆς Ἐκκλ. Μουσικῆς Σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως, δπού ἀναγραφόταν ὅτι τὰ ψαλλόμενα μέλη συνῳδεύονταν ἀπὸ ὅργανο. Ἀμέσως οἱ πολέμιοι τοῦ Λεβίδη βρῆκαν ἔρεισμα γιὰ σχόλια: «Δυστυχῶς εἰς τὰς ἔξετάσεις δὲν παρίστατο δ. κ. Λεβίδης διὰ νὰ καυτηριάσῃ ἡ διὰ νὰ πεισθῇ τουλάχιστον, ὅτι δὲν διατέρεχομεν τὸν κίνδυνον νὰ ἀφορισθῶμεν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖα διὰ τὴν χρῆσιν ὀργάνου ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Μουσικῇ». Βλ. *Ἐστία*, 24-5-1902, σ. 3. 'Ο. Ι. Θ. Σακελλαρίδης ἀμέσως ἐκοινοποίησε τὸ πρόγραμμα ποὺ τὸν «ἔδικαίωνε στοὺς δημοσιογράφους. "Ομως, δπως σωστὰ παρατήρησε ἡ ἐφημ. *Φόρμιγξ* ('Ἐτος Α', Ἀριθμ. 16, 27-5-1902, σ. 4): «'Ἐπλανήθη δ. κ. Σακελλαρίδης, διότι τὸ ὅργανον τῆς Ἐκκλ. Μουσικῆς Σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν εἶναι κλειδοκύμβαλον, δηλαδὴ ὅργανον μὴ ἀποδίδον δλα τὰ γένη καὶ τοὺς χρωματισμοὺς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἀλλ' ὅργανον κατασκευασθὲν εἰδικῶς διὰ τὴν Βυζαντιακὴν μουσικὴν ὑπὸ ἐπιτροπῆς κατὰ τὸ 1882 συσταθείσης ἐπὶ τοῦ νῦν Πατριάρχου Ἰωακείμ τοῦ Γ' καὶ ἀποδίδον ἀκριβέστατα τὰ γένη καὶ τοὺς χρωματισμοὺς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς». Βλ. καὶ *Στοιχειώδης διδασκαλία τῆς Ἐκκλ. μουσικῆς ἐκπονηθεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ψαλτηρίου ὑπὸ τῆς Μουσικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου ἐν ἔτει 1883*, Κων/πολις 1888.

ἀφορᾶ τὴν χρῆσιν τῆς τετραφώνου λεγομένης μουσικῆς, [...] προτιμᾶ τὴν νῦν ἐν χρήσει παρ' ἡμῖν, τὴν βυζαντινὴν δηλονότι· διότι «καὶ οἱ Βυζαντῖοι αὐτῆς ἐποιοῦντο χρῆσιν, ἥτοι τῆς μονοφώνου μέν, ὑπὸ χορῶν δὲ πολυφώνου καθισταμένης»¹⁰³. Μὲ τὴν ἐνέργειά του λοιπὸν αὐτῇ, δὲ λάτρις τῶν πατρίων Νικόλαος Λεβίδης, κατώρθωσε νὰ κερδίσῃ καὶ τὴ συμπαράσταση τοῦ προκαθημένου τῆς Ὁρθοδοξίας, Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωακεὶμ τοῦ Γ', στὸν ἀγώνα του γιὰ τὴν ἀνύψωση τῆς ἔθνικῆς μας μουσικῆς.

B'. Ἀρνητικὲς ἀντιδράσεις.

“Ομως, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θετικὲς ἀντιδράσεις, ποὺ ἥδη ἔξετάσαμε, ὑπῆρξε μερίδα τοῦ Τύπου ποὺ ἀντέδρασε ἀρνητικὰ στὸν ἀνειλημμένο ὑπὸ τοῦ Λεβίδη ἀγώνα γιὰ τὴν ἐκκαθάριση τῆς πατρῷας μουσικῆς ἀπὸ τὰ παρεισφρήσαντα δυτικὰ στοιχεῖα.

Καὶ, ὅσον ἀφορᾶ στὸ Ν. Λεβίδη, οἱ ἀρνητικὲς ἀντιδράσεις συνίστανται στὴν κατηγορία ποὺ τοῦ προσάπτει Ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα¹⁰⁴ περὶ προπαγάνδας ἐκ προμελέτης. Διαβάζομε σχετικά: «...Τὸ ἐπεισόδιον δὲν ἦτο αἰφνίδιον, ἀλλ' ἔγινεν (sic) ἐκ προμελέτης καὶ ἴδοὺ πῶς: ‘Ο κ. Ν. Λεβίδης ἀπεφάσισε νὰ δργανώσῃ νέαν θρησκευτικὴν προπαγάνδαν, [...] καὶ ἀπεφάσισε νὰ πράξῃ τοῦτο εἰς τὰς ἔξετάσεις τῆς Μουσικῆς Ἐταιρίας, δπου ἐγνώριζεν ὅτι ἡ προπόνησις καὶ ἡ διδασκαλία τῶν Ἱεροψαλτῶν καὶ ἡ ἔξετασις αὐτῶν γίνεται διὰ τῆς βοηθείας τοῦ κλειδοκυμβάλου»¹⁰⁵. Καὶ συνεχίζει τὸ σχόλιό της ἡ ἐφημερίδα μιλώντας γιὰ ἐνορχηστρωμένη ἀπόπειρα δημιουργίας ταραχῶν: «Φαίνεται ὅμως ὅ,τι [...] γίνεται σκέψις, δπως τοιαύτας σκηνὰς προκαλέσωσι καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, δπου τυχὸν ὑπῆρχε τετράφωνος καὶ ἐν Ἀθήναις εἰς τοὺς ναοὺς διὰ τῆς ἀποστολῆς ταραχοποιῶν, οἵτινες ν' ἀποδοκιμάσωσι τοὺς ψάλτας τῆς τετραφωνίας καὶ νὰ προκαλέσωσιν οὕτω σκάνδαλον. [...] ἵσως δὲ ἀπὸ τῆς προσεχοῦς Κυριακῆς, γείνουν τοιαῦται ἀποδοκιμασίαι ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Καρύτση καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς πρωτευούσης δπου εἰσήχθη ἡ τετραφωνία»¹⁰⁶. Ο Ν. Λεβίδης, μόλις

103. *Φόρμιγξ*, “Ἐτος Α΄”, Ἀριθμ. 22, 28-8-1902, σσ. 1-2. Τὸ κείμενον δημοσιεύεται ἐκ τῆς «Βυζαντίδος» Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. καὶ *Παράρτημα Ἐκκλ. Ἀλήθειας*, δ.π., σσ. 92-93.

104. *Ἀκρόπολις*, 14-5-1902, σ. 3. “Ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο, «Οἱ ψάλται τῶν Ἐκκλησιῶν — Νέον Θρησκευτικὸν Ζῆτημα — Ὁμάδες πρὸς ἀποδοκιμασίαν ἐντὸς τῶν ναῶν — Ἡ προπαγάνδα τοῦ κ. Ν. Λεβίδου».

105. *Ἀκρόπολις*, δ.π.

106. *Ἀκρόπολις*, δ.π. Παρόμοια ἀναφορὰ εὑρίσκομε καὶ στὴν ἐφημ. *Ἐστία* (17-5-

επληροφορήθη τὸ ἐν λόγῳ δημοσίευμα, ἀπήντησε ἀμέσως, σὲ ἀπογευματινὴ ἔφημερίδα τῆς Ἰδίας ἡμέρας, ὅτι ὅσα τοῦ καταμαρτυροῦνται: «...εἰνε ἔξ ἐκείνων τῶν εἰδήσεων, οἵτινες ζῶσι τόσον χρόνον ὅσον καὶ αἱ πομφόλυγες τῆς σαπωνάδας. Ἐπομένως δὲν εἶνε ἀνάγκη οὔτε νὰ φυσήσῃ τις, ἵνα διαλυθῶσι»¹⁰⁷.

Τὸ δεύτερο σκέλος τῶν ἐλαχίστων ἀρνητικῶν ἀντιδράσεων συνιστᾶ μιὰ σειρὰ ἄρθρων τοῦ Σ. Δ. Σταματιάδη¹⁰⁸, ὁ ὄποιος μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀνέφερε ὅτι ἡ τετράφωνος μουσικὴ συγκινεῖ ὑπεράγαν τὸν ἀνθρωπὸ μὲ τὴν ἀπλότητά της, ἐνῷ ἡ Βυζαντινὴ τὸ ἀντίθετο. Ἰσχυριζόταν ἐπίσης, ὅτι ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ διαιρώντας τὸν τόνο σὲ τριτημόρια καὶ τεταρτημόρια καταντᾶ, ψαλλομένη, παραφωνίᾳ, ἐνῷ τὰ ἀργὰ μέλη τῆς Ψαλτικῆς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τούρκικοι ἀμανέδες, σειρὰ φθόγγων χωρὶς συνοχή. Τέλος, ὑπενθύμιζε ὅτι ἡ διάκριση γενῶν καὶ ἥχων στὴ Βυζαντινὴ μουσικὴ εἶναι ἀπαύγασμα τοῦ παλαιοῦ ἀποσυνθετικοῦ πνεύματος καὶ στηρίζεται στὴν αὐστηρὴ λογική, ἐνῷ ἡ εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ ἀνήκει στὸ νέο πνεῦμα ποὺ ἀπλοποιεῖ, γενικεύει τὰ πάντα καὶ ἀπὸ τὸ ἄκουσμά της ἐκπηγάζει μιὰ αἴσθηση ποὺ ὑπερισχύει στὴ σημερινὴ ἀκουστικὴ ἀνάγκη¹⁰⁹. Ἀντίλογο στοὺς ἴσχυρισμοὺς αὐτοὺς τοῦ Σ. Δ. Σταματιάδη ἔξεφρασε καὶ πάλι ὁ δικηγόρος Χρ. Βλάχος¹¹⁰, ὁ ὄποιος ἀφοῦ ἀπέρριψε αὐτούς, ὡς ἀσταθεῖς καὶ ἀφιλοσόφητους, μὴ ἀνταποκρινομένους πρὸς τὴν πραγματικότητα, κατέληγε ὡς ἔξῆς: «...”Ἄλλον προορισμὸν ἔχει ἡ Εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ καταπλήσσουσα καὶ θορυβοῦσα διὰ τοῦ ὅγκου τῆς πολυφώνου ἀρμονίας, καὶ ἄλλον προορισμὸν ἔχει ἡ Ἑλληνικὴ μουσικὴ συγκινοῦσα Ἰδίως τὴν ψυχὴν διὰ τῆς λεπτοτέρας ἐκφράσεως τῶν ἐννοιῶν τῆς χαρᾶς, τοῦ πάθους καὶ τῆς λύπης. Βλέπομεν λοιπὸν ὅτι αἱ δύο μουσικαὶ ἐπιδιώκουσι διάφορον σκοπὸν ἐκάστη, ὁ ὄποιος δὲν δύναται νὰ κατορθωθῇ διὰ τῆς ἑτέρας»¹¹¹.

Πράγματι, οἱ δύο αὐτὲς μουσικές, τῶν ὄποιών ἡ σχέση ἡ ἡ σύγκριση πολλοὺς ἀπησχόλησε κατὰ τὸ προκύψαν μουσικὸ ζήτημα ἄλλα

1902, σσ. 1-2), δῶν ἀναγράφεται ἡ εἰδηση: «Ἐπεισόδιον ἐσημειώθη εἰς Δυτικὸν ναόν, προσοίμιον τῶν βεβήλων διαδηλώσεων οἵτινες, προετοιμάζονται κατὰ τῆς τετραφωνίας, ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν μαζὶ».

107. Ἀστραπή, 14-15-1902, σ. 3. Βλ. καὶ Ἔστια, 14-5-1902, σ. 3.

108. Ἔστια, 21 Μαΐου 1902, σ. 1. Ἀρθροῦ ὑπὸ τὸν τίτλο, «Ἄι δύο Μουσικαί». Ἔστια, 23 Μαΐου 1902, σσ. 1-2, καὶ 28 Μαΐου 1902, σ. 1. Ἀρθροῦ ὑπὸ τὸν τίτλο, «Τὸ ζήτημα τῆς Μουσικῆς — Ἀρθρον εἰδικοῦ» καὶ τέλος, Ἔστια, 30 Μαΐου 1902, σ. 2. Ἀρθροῦ ὑπὸ τὸν τίτλο, «Ἡ Βυζαντινὴ καὶ ἡ Εὐρωπαϊκὴ».

109. Ἔστια, δ.π.

110. Βλ. Φόρμιγξ, Ἐτος Α', Αριθμ. 17, 10 Ιουνίου 1902, σσ. 2-4.

111. Φόρμιγξ, δ.π.

καὶ ὃς τὶς ἡμέρες μας ἀκόμη ἀπασχολεῖ, ἀποτελοῦν δύο αὐτονόμους μουσικοὺς πολιτισμούς. 'Ο καθένας ἀπ' αὐτοὺς διαμόρφωσε τὴ δική του ἱστορία, τὴ δική του παράδοση, μακραίωνη καὶ καθ' ὅλα σεβαστὴ καὶ ἄξιοθαύμαστη. Εἶναι, λοιπόν, τὸ λιγότερο ἀστοχὸν νὰ ἐπιχειροῦμε σύγκριση καὶ νὰ προσπαθοῦμε νὰ ἔξαγωμε συμπεράσματα. 'Η δὲ ἀπόπειρα ἀντικαταστάσεως τῆς μιᾶς μουσικῆς ὑπὸ τῆς ἄλλης, —τάση ποὺ ἔντονα ἐπικρατοῦσε στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνος μας, ὅπου καὶ τοποθετεῖται χρονολογικὰ τὸ ἔξετασθὲν ἐπεισόδιο καὶ τὸ δημιουργηθὲν μουσικὸ ζήτημα,— ἀποτελεῖ ὁπωσδήποτε, καὶ μὲ τὸν ἥπιότερο χαρακτηρισμό, πράξη βέβηλη.

'Ο Ν. Δ. Λεβίδης ἔπραξε ὅ,τι ὠφειλε νὰ πράξῃ κάθε ὁρθόδοξος "Ἐλληνας" διαμαρτυρήθηκε, ἀντιστάθηκε, ἀγωνίστηκε καὶ πάντως «...εἴναι παντὸς ἐπαίνου ἄξιος· διότι διὰ τοῦ ἀπροόπτως δοθέντος κολάφου ἔδωκεν, ὥστε νὰ συναισθανθῶμεν ἐπὶ τέλους, ὅτι δὲν δυνάμεθα ἀτιμωρητὶ νὰ φερώμεθα οἰκείως καὶ εὐτραπέλως πρὸς ὅ,τι ξένον καὶ δθνεῖον· ἀλλ' ὅτι δοφείλομεν, ἵνα στερρῶς ἀντεχόμεθα τῶν πατρίων, καὶ δὴ δσάκις ταῦτα φέρουντιν ἐν αὐτοῖς πλήρη καὶ τέλειον τὸν ἐπιστημονικὸν αὐτῶν καταρτισμόν»¹¹².

112. Στ. Ψυχάρης· βλ. *Φόρμιγξ*, 'Ετος Α', Αριθμ. 18, 20 Ιουνίου 1902, σ. 3.